ИСТОРИЈСКИ ЧАСОПИС, књ. LXXIV (2025) стр. 489–557
THE HISTORICAL REVIEW, vol. LXXIV (2025) pp. 489–557

ПРИКАЗИ

Danijel Džino, *Early Medieval Hum and Bosnia, ca. 450–1200: Beyond Myths*, Routledge, London and New York 2023, pp. 271

Daniel Džino's *Early Medieval Hum and Bosnia, ca. 450–1200: Beyond Myths* offers a thorough reassessment of the complex early medieval history of Bosnia and Hum—roughly corresponding to modern Herzegovina—through a careful and balanced examination of both written and archaeological sources. The book's well-structured chapters guide readers through transformative centuries, tracing the late antique collapse, the rise of medieval lordships, and the emergence of Bosnia as a distinct political entity under Ban Kulin. At its core, Džino's work challenges entrenched nationalist narratives that have long shaped scholarly understandings of Hum and Bosnia's origins. His principal achievement lies in dismantling simplistic regional biases and myths found in Serbian, Bosnian (and Bosniak), and Croatian historiographies, instead situating Hum and Bosnia within broader Mediterranean, Byzantine, and Carolingian imperial frameworks.

The task Džino undertakes is formidable. He navigates highly fragmentary sources alongside immense scholarly literature—a challenge he meets with accessible prose that renders complex historiographical debates comprehensible without sacrificing academic rigor. His integration of archaeological perspectives alongside textual analysis—a necessary approach given the scarcity of written sources—enriches the narrative and illustrates how material culture deepens our understanding of political and social developments during the "Dark Ages" of the region now frequently (and mostly in a political context) referred to as the Western Balkans

While the book primarily targets Anglophone historians and students specializing in medieval Balkan history, it holds value for anyone interested in the interplay of history, myth, and identity in the formation of early medieval states and societies. Readers less familiar with the regional context may occasionally find the detail demanding, though this reflects the inherent complexity of the subject rather than any shortcoming in the author's approach.

Given that "historical myths," broadly conceived, form a central focus of Džino's research, it is worth highlighting chapter two's historiographical

overview—an effort the author aptly describes as "long overdue" in its title. Some Serbian readers may find Džino's critiques pointed. Croatian or Bosniak readers might feel similarly challenged. Yet a fair-minded reader will recognize that his critique extends beyond local narratives to address broader and no less influential misconceptions found in general surveys and bestselling Anglophone works—such as those by Noel Malcolm. Džino applies his analytical framework consistently and rigorously, interrogating historical constructs that have shaped the field since the nineteenth century. Notably, he engages thoughtfully with local scholarship, including the work of Serbian historian Tibor Živković and Croatian historian Nada Klaić, both of whom resisted dominant narrative trends and whose contributions are sometimes underappreciated or excessively criticized in local academic circles. The chapter's incorporation of archaeology—a welcome integration—focuses on factual contributions rather than contentious interpretation.

Conversely, the introductory chapter's overview of primary sources receives comparatively scant attention, with only about two pages each devoted to *De Administrando Imperio* and the *Chronicle of the Priest of Duklja*—widely regarded as the most important sources on the subject. Given the extensive scholarship on their origins, source material, and—in the case of the *Chronicle*—crucial unresolved questions of dating and authorship, a more thorough treatment would have enhanced the volume, especially regarding their role in shaping dominant local narratives about early medieval Hum and Bosnia. This limited introductory engagement is justifiable, however, as Džino revisits these connections through specific examples later in the book. Furthermore, one may argue that such detailed analysis is better suited to specialized studies, which do exist elsewhere.

Among the book's many strengths is its detailed examination of Slavic migrations as a protracted process of settlement rather than a sudden invasion, alongside the dynamic interactions between newcomers and indigenous populations. Džino addresses issues surrounding baptism and the integration of local polities within the Christian oecumene, offering nuanced interpretations of archaeological finds from key sites such as Mogorjelo and Breza. He also discusses the so-called Višeslav's baptistry—an object long uncritically labeled as "Croatian" and more recently appropriated by "Serbian" historiography on equally tenuous grounds. Moreover, the book brings renewed attention to significant historical figures, including Michael Bouseboutzsis ("Višević") of Hum, who, perhaps (un)surprisingly, has received insufficient scholarly focus in earlier works, and Borić of Bosnia, both presented here from a fresh angle. Having briefly engaged with Michael of Hum, the author of this review fully

endorses Džino's conclusions regarding his position and role in the turbulent early tenth-century eastern Mediterranean.

Due to the fragmentary nature of both written and archaeological sources, *Early Medieval Hum and Bosnia* at times raises more questions than it answers. Yet on balance, it remains an important, occasionally provocative, and generally very engaging work for anyone willing to move beyond entrenched historical narratives and embrace a sophisticated, evidence-based understanding of the region's early medieval history.

It is unfortunate that the book is poised to be overlooked within Serbian medievalist circles.

Aleksandar UZELAC

Смиља Марјановић-Душанић, Небојша Порчић,
Зорица Витић, Александар З. Савић,
Политички оквири колективних идентитета:
***Сведочанства српског средњовековља*,**
Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Београд 2024, 214 стр.

Проучавање идентитета је једна од тема која је у фокусу историографије у последњих неколико деценија. Притом се посебна пажња обраћа на коришћене методолошке поступке. Захваљујући томе дошло се до нових перспектива у вези с питањима колективне припадности. Домаћи истраживачи дали су важан допринос на овом пољу кроз пројекте *Концепти национализма и патриотизма у српском политичком дискурсу – средњи век, нови век, савремено доба (Concepts of Nationalism and Patriotism in Serbian Political Discourse – Medieval, Modern, Contemporary)* финансираног од Фонда за науку Републике Србије. Један од његових резултата је публикација *Политички оквири колективних идентитета: Сведочанства српског средњовековља*, чији су аутори др Смиља Марјановић-Душанић, редовни професор Филозофског факултета у Београду, др Небојша Порчић, ванредни професор Филозофског факултета у Београду, Зорица Витић, редовни професор Филолошког факултета у Београду, и Александар З. Савић, доцент Филозофског факултета у Београду.

Аутори су у *Уводу* (стр. 7–9) истакли да је књига настала у оквиру пројекта, а на основу предавања која су одржали марта и априла 2023. на

Филозофском факултету у Београду. Како су истакли, књигом саопштавају резултате рада са историјским изворима из средњовековног раздобља. Назначено је да је важан део прилога у овом зборнику усмерен на израду глосара патриотске лексике. Такође, указано је на то да су хришћанска вера, монархијски облик власти и припадност одређеној друштвеној групи могли ометати настанак концепта прото-нације у српском средњовековном друштву. Наглашава се да је анализа у новом кључу понудила занимљиве резултате.

Први одељак *Присуство и облици исказивања националних и патриотских осећања у документима владара средњовековне Србије* (стр. 11–54) у књизи дело је проф. др Небојше Порчића. На почетку је аутор појаснио да је сачувано око 600 докумената које су издали чиниоци с простора средњовековне Србије. Истакао је да су више од три четвртине њих издали носиоци највише политичке власти, што је, по његовом мишљењу, срећна околност за проучавање политичког дискурса. Приметио је да повеља представља тип документа који пружа далеко више података од писма за поменуто поље истраживања. Код повеља су за испољавање политичког дискурса, како Н. Порчић запажа, посебно биле погодне аренга, свечани увод у коме су се образлагали општи мотиви за њено издавање, и експозиција, у којој су навођени конкретни разлози за објављивање акта. Постојале су препреке које су спутавале исказивање националних и патриотских осећања, те им аутор посвећује дужну пажњу. Међу њима на првом месту истиче екуменску поруку хришћанства, коју су прихватили и српски владари. Уочава се то најпре кроз истицање улоге Христа, Бога, Богородице као покровитеља читаве хришћанске заједнице, те кроз исказивање поштовања према хришћанским свецима. Лична природа власти, те подела на различите друштвене групе, за које су некад важили посебни закони, такође су ометали испољавање патриотских осећања. Најзад, томе није погодовало ни постојање региона какви су Хум или Зета, који су чували своју посебност. С друге стране, постоје сведочанства која указују на постојање предуслова за испољавање националних и патриотских осећања, иако их директно не одражавају. Назначио је тако примере где се конкретне личности ближе означавају етнонимима. Некада се у повељама наводе припадници различитих народности. Аутор уочава да се рано јавља појам *отачаство*, који се онда доводи у везу с појмом *српска земља*. То је допринело постојању свести о посебности, која је носила српски предзнак, што је онда водило способности да се српским именом означи један територијално-политички оквир, јасно одређен у односу на друге у његовом окружењу.

Напуштањем помена засебних политичких целина од почетка друге половине 13. века појмови *српска земља* и *Србље* постали су нешто најближе званичним називима државе. Јавила се и свест о трансперсоналном континуитету државе са српским предзнаком оличеним у круни и престолу.

За истицање народне посебности показало се најпогодније старозаветно схватање о богоизабраности јеврејског народа. Тај принцип је у овом случају подразумевао истицање српске националне и територијално-политичке целине у општехришћанској заједници, развојем мисли да она ужива нарочиту божанску милост. Најважније исказивање патриотских осећања у хришћанском контексту базирало се на култовима српских светаца. Н. Порчић указује на то да су они – већ својим постојањем, а затим и деловањем – на корист *отачаству*. Од нарочитог значаја је било то што су у питању били припадници династије Немањић, због чега се јавило схватање о светој династији. Највише помена домаћих светаца је, како аутор примећује, у *аренгама* и *санкцијама* повеља. Световнији контекст патриотских осећања се, по њему, осећа више у времену након Немањића. Као пример за то наводи један документ деспота Ђурђа у коме он пркосно изражава жељу о спремности на одбрану народа и отаџбине. Као прилог свом чланку Н. Порчић доноси одломке из Симеонове оснивачке повеље Хиландара, те повеље деспота Ђурђа и Јована Бранковића и њихове мајке Ангелине истом манастиру из 1496. године. Ови документи с почетка и краја посматраног раздобља показују црвену нит континуитета исказивања националних и патриотских осећања, а сведоче и о дубини корена њихове присутности међу Србима.

Други прилог у овом зборнику под насловом *Концепт отачаства у српској хагиографији: животи и подвизи оснивача* (стр. 55–76) потиче из пера проф. др Смиље Марјановић-Душанић. Поменути концепт она је анализирала у житијима која су Св. Симеону (Стефану Немањи) посветили у распону нешто већем од пола века његови синови Сава и Стефан, те јеромонах Доментијан. Пошто је дала основне податке о настанку ових житија, ауторка је прешла на анализу терминолошких и смисаоних разлика између заглавља три поменута списа. Код Саве је, како примећује, наслов био у складу с чињеницом да је дело било намењено монашкој публици. Стефан Немањић је пак настојао да свој састав учини неком врстом политичког и светитељског тестамента, неопходног за прослављање српске земље, на чијем се челу нашао захваљујући божанском избору и очевом благослову. Из заглавља Доментијановог дела види се да је тада већ била битна династичка светост и наглашавање да

право владања српским отачаством имају искључиво директни Немањини потомци. Сава је, како С. Марјановић-Душанић примећује, готово као синониме употребљавао термине самодржац, српска земља, отачаство. Нешто касније Стефан Немањић је термин отачаство користио да означи наследну територију, али и у ширем значењу, као владавину, док је некад означавао сав народ српске земље. Доментијан је чак 82 пута употребио термин *отачаство*, док је придев српски употребљавао, не само за земљу, већ и у синтагми корена, цвета и лозе. Према мишљењу ауторке, то је био одлучан корак ка формирању схватања о прото-нацији, што је било у складу са општим европским токовима у развоју институције краљевства. Код Доментијана се народ изједначава с децом отачаства. Код истог писца студеничко мироточење Симеона представља врхунац његовог политичког деловања. Хиландар је представио као истинско прибежиште српском отачаству. С. Марјановић-Душанић закључује да се кроз разматрана житија могу пратити сазревање схватања о држави и измене у концептима владарске идеологије који леже у темељу појаве прото-националних идеја у српској средини. На крају доноси примере употребе појмова *самодржац* (*самодржавни*), *српска земља*, *отачаство* (са изведеницама) и *српски* у поменутим житијима, те у оснивачкој Хиландарској повељи, Служби Светом Симеону, Карејском типику и Савиној Посланици игуману Спиридону.

Доцент Александар З. Савић је у раду *„Незнабошци дођоше у достојање твоје" (Пс 78, 1): Идентитет и другост у српском политичком дискурсу епохе османских освајања* (стр. 77–114) осветлио поменути дискурс у последњем периоду српске средњовековне државности. Он прецизира да се идеолошко суочавање са Османлијама као спољним непријатељем види у „косовским списима" насталим највећим делом крајем 14. и почетком 15. века. Напомиње да нису сва та дела доприносила култу кнеза Лазара на исти начин, а с друге стране, требало је да представе званичну интерпретацију његовог сукоба са Османлијама. Аутор је узео у обзир и друге списе који користе реторику „другости". Напоменуо је да се у изворима не користе термини Османлије и османски, већ су Лазареви противници означавани као „Исмаилћани" и „Агарени", што су термини који потичу из библијске Књиге постања. Напомиње да су у Византији њима називани сви следбеници ислама, што је, по његовом мишљењу, био случај и у српској средини. Било је важно да су они нехришћани, али се није улазило у расправу са њима о конкретним „знањима" о исламу. Наглашаване су рушилачке амбиције Мурата наспрам којих је стајао благочестиви кнез Лазар. Присутне су биле, како А. Савић указује, животињске метафоре при означавању Османлија, а довођена је у питање

њихова човечност. По њему је на представе о идентитету и „другости" у годинама након Косовске битке кључно утицао концепт богоизабрања, који је подразумевао заветни однос између Бога и одређене заједнице. Исправно примећује да се грех видео као суштински извор катастрофе која се сручила на српску земљу. У косовским списима обично се не појашњава о којој врсти сагрешења је реч. Најважније је, по аутору, да су Исмаилћани имали сврху да подсете изабрани народ на место које им припада у поретку који је Свевишњи установио. За повратак Срба на стазу спасења битна компонента било је искупљење, што су кнез Лазар и његови ратници остварили кроз жртву на бојном пољу. Тако је кнез Лазар добио статус духовног стожера заједнице. Аутор напомиње да патријарх Данило III шаље поруку у свом спису да су Срби Божјом вољом поново враћени у милост. Нови покрет био је оличен у личности Стефана Лазаревића, чији је легитимитет почивао на култу његовог оца. Како А. Савић указује, Данило је своје читаоце позивао на трпљење, врлину и пре свега на искрено покајање, чиме би се Бог умолио да сачува свој народ. Аутор закључује да су писци с краја 14. и почетка 15. века концепт богоизабрања, присутан још у време Немањића, прилагодили савременим збивањима. Намера им је била да сведоче о метаисторијском циклусу, на којем је по библијском наративу „почивала динамика односа Бога и изабраног народа". Агарени нису имали посебно својство, сем што су имали да врате изабрани народ у границе њиховог савеза са Свевишњим.

Последњи чланак у зборнику *Патриотска лексика у српској средњовековној хагиографији: Нацрт за појмовник* (стр. 115–179) дело је проф. др Зорице Витић. На почетку рада ауторка појашњава да опширна житија представљају изворе који садрже највише примера коришћења „патриотске" лексике. Прецизира да је у обзир узела житија настала у периоду од 1208. до 1642. године. Изоставила је једино Теодосијево *Житије Светог Петра Коришког*, у коме готово да нема термина у вези са нацијом, државом или владарима. С друге стране, у корпус извора укључила је списе Светог Саве: *Карејски типик*, Оснивачку повељу за манастир Хиландар, *Службу Светом Симеону* и *Посланицу игуману Спиридону*. Ради презентовања патриотске лексике издвојила је четири групе лексема: *отачаство* са одговарајућим придевом и сложеницом *отачаствољубац*, затим *самодржац* са сродним придевима и прилозима. Трећу групу представља термин *српска земља*, придев *српски* и именице Србин, те појам *нови Израиљ*. Најзад, издвојила је и термине за именовање странаца, јеретика, те називе Исмаилћани и Агарени, који су се користили за Турке. Објаснила је да су појмови *отачаство* и *самодржац* биле словенске копије настале према грчкој лексици. Указује

да се лексема *отачаство* најчешће среће у Доментијановим делима, чак 258 пута, са вишеструком улогом од „показивања правог пута, небеског заступништва, светла благоверја, до полагања душе за људе свог отачаства". Код Теодосија је оно знатно мање заступљено, 37 пута, али се код њега среће опис пресудне заједничке подршке коју Симеон и Сава пружају свом отачаству. Код Данила II јавља се 161 пут, готово увек уз синтагму *српска земља*, која је била као синоним за тај термин. Ауторка је уочила да Доментијан, за разлику од Саве и Стефана, не користи термин самодржац, већ синтагме *самодржавни господин* или *самодржавно отачаство*. Доментијан и Теодосије користили су за српске светитеље термин „нови Израиљ". Од каснијих писаца само Константин Филозоф користи исто поређење за деспота Стефана Лазаревића, истичући његов континуитет са Немањићима, али доводећи у везу њихово порекло с Константином Великим. За патријарха Пајсија З. Витић констатује да, иако пише у 17. веку, користи старе моделе и општа хагиографска места. Примери у појмовнику патриотске лексике разврстани су по писцима и делима и дати су хронолошким редоследом. Значајно је што су сви дати у контексту.

Након последњег чланка следи *Библиографија* (стр. 181–190) радова коришћених у чланцима, те одељак *Summaries* (стр. 191–212), у ком је дат опширан резиме на енглеском језику сваког од њих. На крају су и *белешке о ауторима* (стр. 213–214).

Зборник *Политички оквири колективних идентитета: Сведочанства српског средњовековља* представља добру подлогу за све који би желели да се посвете истраживањима присутности националних и патриотских осећања у српској средњовековној држави. Кроз радове четворо аутора обухваћени су најзначајнији српски средњовековни извори који садрже податке од користи за проучавање идентитета. Могло би се рећи да су аутори у њима као централни препознали концепт богоизабраног народа. Уз то, утврђивање присутности лексема значајних за осећања национализма и патриотизма представља највреднији резултат овог зборника. Свакако да ће он бити једна од референтних тачака за будућа проучавања колективних идентитета у српској средњовековној држави.

Милош ИВАНОВИЋ

Petr Hrubý, *Silver Mining in the Kingdom of Bohemia (13th–14th Centuries)*, East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450, Volume 91, serial eds. Florin Curta and Dušan Zupka, Brill, Leiden 2024, pp. 311

Петр Хруби ванредни је професор на Масариковом факултету у Брну, на катедри за археологију и музеологију, где осим што предаје средњовековну археологију Европе, такође води докторске и магистарске студије у свом домену. И поред тога што је првобитно завршио студије класичне и средњовековне археологије, у свом даљем раду определио се за средњовековну археологију рударства, којој је приступио изузетно студиозно, како показују не само његови радови, већ и књига коју је објавио у издању Брила, под називом *Silver Mining in the Kingdom of Bohemia (13th–14th Centuries)*. Оно што одликује, како поменуту књигу, тако и његов приступ, јесте упоредна анализа историјских извора и материјалних налаза, због чега је, између осталог, и ово дело једно од оних за које се мора рећи да представља фундаментални темељ за будућа сагледавања појединих питања из економске историје и друштвеног развоја. Будући да управо ова његова књига представља синтезу његових дугогодишњих истраживања, сматрали смо да је неопходно да на њу скренемо пажњу нашој научној јавности.

Књига, према обичају, започиње уводом *(Introduction)*, којим се читалац упућује у кризу која се с порастом новчане привреде ширила Европом, те је захватила и територију Бохемије, која је тада била под влашћу династије Премисловића, што је резултирало и доласком страних рудара, који су започели еру систематског рударења, посебно племенитих метала, чија је експлоатација спадала у регална права. У уводу је указано и на коришћене изворе, методологију и методе, а истакнуто је и да је дело посвећено развоју рударства у области Бохемијско-моравске висоравни, сходно континуираним ископавањима, посебно региона Јихлаве, који је и место прве познате кодификације рударских закона.

Прво поглавље аутор је посветио питању развоја (*Settlement Patterns and the Medieval Bohemian-Moravian*) првобитних насеља на датој територији, која настају након крчења шума и успостављања пољопривредне делатности на месту крчевина, указујући да је до колонизације дате области дошло током 12. и 13. столећа. У следећем, другом поглављу, осим разматрања састава руда (*Gold and Silver in the Heart of the Kingdom*

of Bohemia), скренута је пажња и на чињеницу да, бар у површинском првобитном рударењу, не можемо да говоримо о рударењу сребра, већ да оно најпре у зачецима представља нуспродукт рударења. Треће поглавље (*Silver and Non-ferrous Metals Exploitation in Europe up to the 13th Century*) посвећено је анализи истражености рударства, о коме скоро да нема писаних извора пре 10. века, за разлику од територије Азије, па и Африке, где је рударење сребра потврђено и раније. С изузетном пажњом, према хронологији и пратећи упоредо историјат успона рударских центара на територији Европе, од Британије преко Француске, Иберијског полуострва, али и Немачке, аутор указује на то да се зачеци средњовековног рударења сребра налазе на територијама где је касно римско рударско технолошко знање неговано и развијано под влашћу Меровиншке и Каролиншке династије. Након ове изузетно детаљне анализе ситуације у Европи, у четвртом поглављу (*Non-ferrous Metallurgy in the Přemyslid Domain until the 13th century*) истиче се чињеница да ширење металургије на територији Премисловића већ након почетка 13. века доводи до технолошког скока, те да се опажа и развој протонасеља занатлија металурга. У петом поглављу, које уједно представља и закључна разматрања ове прве целине, како то и наслов каже, успоставља се *периодизација експлоатације* (*Periodisation of Medieval Exploitation of Precious Metals until the Accession of the Luxembourgers (1310)*), а прецизније датирање успоставља се, на основу спектра анализа, попут дендрохронолошких, те се повлаче паралеле између материјалних и писаних извора. Како из података и може да се закључи, технолошки напредни рудари долазе у Фрајбург, а може се и прецизирати да се нова рудишта не отварају на територији Рудне горе, што би се могло очекивати, већ управо у области Бохемијско-моравске висоравни, пре средине 13. века. Такође, аутор јасно истиче још један детаљ, који често промиче истраживачима, да заправо урбанизација, развој занатства, као и демографски и технолошки скок, али и трговина, захтевају повећану потрошњу метала, што условљава и пораст тражње. Детаљном анализом рударских рејона и насеља, као и првих привилегија које се додељују, те праћењем њиховог успона и пада, уз одабране чињенице о сваком од њих, аутор нас води до успона кутнохорске области и централизације купопродаје сребра.

Након овог изузетно информативно богатог прегледа ситуације, пажња је најпре посвећена експлоатацији злата, што је генерално у смислу посебно испирања, односно површинског рударења, спадало у ране фазе рударења (*Gold Exploitation: a Prelude to Silver Mining*), као и питању да ли је и у ком домету тај старији начин рударења заправо и спадао у регалије или био законски регулисан, а затим и питањима рударења гвожђа и сребра

(*Exploitation and Smelting of Iron Ores vs. Silver Mining*), при чему се указује и на то да управо рударење гвожђа, за које знамо да је захтевало, не само високу тачку топљења, већ и ланчани процес обраде, остаје непознато услед мањка писаних и материјалних налаза, посебно у ранијим периодима. Међутим, поједини случајеви које је било могуће пропратити указују да је и рударење гвожђа водило ка колонизацији и успостављању нових насеља, као и да је током 13. и 14. века често било повезано и са рударењем сребра. У истом поглављу аутор указује и на то да је увезена технологија већ била на високом нивоу развоја, који је еволуирао у претходних 300 до 450 година, као и да претходни период (9–12. век) припада римском провинцијском моделу, који је махом био развијен на територији југозападне Европе. Осим развоју рударења и металургије, Хруби је посветио пажњу и организацији производње, као и ковницама новца (*Organisation of Silver and Mint Production in the Late Přemyslid Period*), те питању поделе прихода, закупа рудника и ковница пре доношења рударског законика 1300. године, као и правима владара, манастира или појединих слободних градова на руднике, у оквиру чега се јављају и прве рударске привилегије и концесије.

Централни део књиге посвећен је карактеристикама рударских рејона (*General Characteristics of Mining Areas*), као и анализи удаљености између насеља и копа, која је била минималних 1,5 км до максималних 8–9,5 км, при чему максимална удаљеност представља и територију на коју се протезао закон рударског комплекса. Детаљно су обрађени и постојећи материјални подаци о коповима и њиховом распореду, анализирана су питања копања, алата, црпљења воде (*Remains of Mining and Placer-Mining*), примарна обрада руде, као и нова техничка решења, међу којима се истичу хидраулични млинови (*Primary Ore Processing*). Такође су детаљно обрађени и процеси и степени обраде руде, почевши од њеног испирања, а посебна поглавља посвећена су и металургији, односно топионичарским пећима (*Evidence of Metallurgy of Silver-Bearing Ores*), као и хемијским процесима коришћеним у сепарацији, али и техничкој, односно металуршкој керамици (*Scorification, Cupellation and Assaying*).

Осим рударству, пажња аутора посвећена је и људском елементу, односно статусу топионичара пре доношења закона из 1300. године, питању кривотворења новца (*Status of Smelters in the Kingdom of Bohemia before Ius regale montanorum?*), разматрању извора о продукцији, попут циркулације сребра у полугама (*Problematic Evidence on the Product of Silver Mines and Smelters*), као и улози ковница и ковача у раду рудника. Њима је, због значаја њиховог рада, посвећено и посебно поглавље у

оквиру *Ius regale montanorum*, које између осталог обухвата и питање њиховог плаћања. Између бројних података, којима ова књига заиста обилује, можемо наћи и оне у вези с коришћеним горивом (*The Question of Forges and Blacksmiths at the Mines*).

У два претпоследња поглавља обрађена су и рударска насеља, њихова инфраструктура, грађевине, али и друштвени аспекти живота, ритуали попут заједничког колективног пијења, игара које су играли, места где су сахрањивани (у рударским насељима нису нађена гробља), те грађење цркава, чије подизање треба довести у везу са две чињенице – да ли постоји црква у близини, као и колико је бројна популација (*The Communal and Spatial Infrastructure of Mining Settlements*). Такође је указано и на то да рударска насеља, бар у почетку, нису била самоодржива, већ конзументска, као и да су могла, како да прерасту централне градове, тако и да стимулишу оближње насеље да покрене процес урбанизације. Међу бројним питањима разматрана су и она о исхрани рудара (*Subsistence, Provisioning, Economy, and the Market in Mining Communities*).

Последње поглавље посвећено је утицајима рударења на околину (*Impact of Ore Mining on the Landscape and Environment*), а потом следе и закључна разматрања, у којима аутор истиче неопходност даљих истраживања (*Conclusion*), за која морамо истаћи да су доиста и неопходна како би се развој рударства, као и његових пратећих чинилаца, у које спада и пренос знања путем културног трансфера, и детаљно истражили.

На крају треба истаћи и да је књига написана прецизним научним језиком, на енглеском језику, што је чини лако доступном широком читалачком кругу. Књига је опремљена уобичајеним критичким апаратом, односно фуснотама, списком коришћених скраћеница, табелама, али и богато илустрована ликовним материјалом који се састоји од мапа, планова, табела, фотографија, као и од пресека дела материјалних налаза, анализа шљакишта, те наравно има и садржај. Мапе и планови рударских рејона омогућавају нам и да текст пратимо уз разумевање простора у историјско-географском контексту. Такође, књига је адекватно пропраћена списковима извора и литературе, као и индексима места и личности.

Коначно, у светлу свега наведеног, књигу Петра Хрубија посвећену средњовековном рударству у 13. и 14. столећу свесрдно препоручујемо као изузетно важно штиво свим медиевистима, као и студентима, који из ње могу лако да науче како аналитички приступ широкој изворној подлози може да резултира синтезом од посебног значаја у оквиру поједине теме од интереса.

Александра ФОСТИКОВ

Милош Ивановић, *„Коњ добри и оружје". Властела Државе српских деспота (1402–1459)*, Службени гласник, Београд 2024, 722 стр.

Научна монографија *„Коњ добри и оружје". Властела Државе српских деспота (1402–1459)* објављена 2024. године, представља допуњену и прерађену докторску дисертацију др Милоша Ивановића, сарадника Историјског института у Београду. Овом публикацијом аутор је заокружио своја вишегодишња истраживања о елитном слоју српске државе у 15. веку, која је наставио и након завршетка рада на дисертацији. Основни текст монографије, који следи *Предговору* књиге, подељен је на укупно девет поглавља и *Закључак*, а публикација садржи и резиме на енглеском језику, библиографију, регистар личних имена и топонимâ, те кратку биографску белешку о аутору. Књига је опремљена и фотографијама и историјско-географским картама, што чини укупно 35 илустрација у боји. Премда треба истаћи ауторову минуциозност и велику пажњу, с оскудним изворним вестима о властели Српске деспотовине, осветљавање положаја и улоге властеле са свих страна није могуће, како на то још у предговору аутор и упозорава. Фрагментарност података о улози властеле у државној управи, о функционисању властеоског поседа, те о свакодневном животу властеле, навео је као највећа ограничења с којима се сусрео. Као начин да ограничења превазиђе, аутор је успешно применио компаративни метод, поређење са ситуацијом у Угарском краљевству, где год је то било умесно и оправдано.

Поглавље 1. *Властела у српској држави пре 1402. године* представља хронолошки увод који обрађује развој властеоског слоја у средњовековној српској држави од њеног формирања у 7. веку до тренутка када се може говорити о Држави српских деспота након што је 1402. године Стефан Лазаревић био овенчан овом титулом. Текст поглавља доноси у мање сегменте издвојене резултате проучавања историје властеоског слоја у преднемањићкој и раној немањићкој држави, затим у краљевству и царству Немањића, те у државама кнеза Лазара, Вука Бранковића и Балшића као обласних господара, при чему је највише пажње и највише простора посвећено *Душановом законику* као нормативном акту који је регулисао бројна права и обавезе српске властеле. Као такво, ово уводно поглавље представља значајан ауторов допринос проучавању властеоског сталежа и у Држави Немањића и у државама обласних господара, као и одлично полазиште за свакога ко жели да даље детаљније истражује ове

теме. И поглавље 2. *Однос владара и властеле (1402–1459)*, у коме је материјал изложен хронолошки, подељено је на мање одељке који су посвећени односу властеле са деспотом Стефаном, затим са деспотом Ђурђем, и најзад са владарима Деспотовине до коначног пада државе под Турке 1459. године. Тиме је аутор показао како је однос властеле са деспотима пресудно обликовао положај и улогу властеле у друштву, узимајући у обзир значај реформе државне управе (увођење *власти*) и давање првенства представницима војних власти под деспотом Стефаном, те колико је и властела утицала на формирање и спровођење владареве политике. Као знатан научни допринос показују се ауторова закључивања на основу посредних изворних сведочанстава о утицају српске властеле на спољну политику српских деспота, посебно према Османлијама, што је, чини се, измицало пажњи ранијих истраживача.

У поглављу 3. *Законска права и обавезе властеле* види се значај ранијег детаљног излагања о нормама *Душановог законика*, будући да аутор показује да су оне наставиле да важе и у Држави српских деспота. У вези с тим, треба истаћи да је на једном месту (стр. 228) исправљен закључак Александра Соловјева: како то Ивановић исправно примећује, деспотовом великом логотету Стефану Ратковићу босански краљ Томаш 1458. није дао слободу тестирања (завештања) баштине, већ му је дао право наслеђа баштине и за женско потомство, што значи да је слобода тестирања била веома ретко додељивано право. Општи закључак аутора јесте да је вршење војне службе остало примарна дужност властеле према владару и у периоду Деспотовине, без обзира на то да ли су у питању баштинска властела или пронијари. Излагање је управо и подељено тематски, према подели на ове две групације властеоског слоја, а у тексту се дотичу и питања других друштвених слојева, тј. зависног становништва подложног властели, и њихове феудалне обавезе. За институцију проније аутор показује да је чак и ојачала у односу на претходни период, будући да су деспоти у околностима смањења државне територије сматрали пронију погоднијом од баштине за награђивање одане властеле. Аутор такође указује на чињеницу да је, премда јој је примарна улога остала да учествује у ратним дејствима, привредни развој властели наметао и обављање бројних цивилних послова у државној управи. Томе је посвећено и следеће, уједно у читавој књизи најобимније, поглавље 4. *Властела у државној управи*, које са поглављима 5. *Властела ван система државне управе* и 6. *Странци као властела* представља исцрпно, суштински просопографско проучавање, с подацима и о функционисању елитног слоја српског друштва у целини, и о делатности појединачних припадника тог слоја, и о организацији и функционисању

државног апарата (централне и локалне управе) у Деспотовини. С обзиром на то да се у овим поглављима помињу бројне личности које су припадале властеоском сталежу, сналажење и разумевање сродничких односа међу помињаним личностима било би умногоме олакшано да су текст пратила породична стабла, тј. једноставне родословне таблице. Будући да су припадници неких породица раздељени између ова три поглавља, без таквих визуелних помоћних средстава читалац није увек у стању да прати сродничке односе, што је важан фактор за друштвени слој који је примарно одређен – и породичним везама.

Фрагментарност изворних података се очитава и у овим поглављима као ограничење, па аутор закључке мора доносити и на основу посредних сведочанстава. Али у томе увек постоји могућност да се иста сведочанства тумаче потпуно супротно. Стога, нпр. Ивановићеву децидирану тврдњу да бележење родитељâ властелина Родопа (премда без личних имена) у једном манастирском поменику доказује да је припадао старој и угледној породици (стр. 430) могли бисмо одбацити у корист управо супротног закључка. Могао је Родоп бити управо један од оних мање угледних људи које је владар издигао наспрам крупне властеле из истакнутих породица – о чему је аутор раније и сâм расправљао – те да зато имена његових родитеља нису забележена. То би могла потврдити чињеница да је Родопов брат Никола, такође познат из бројних извора, увек бележен као Родопов брат, или уз коришћење презимена Родоп као правог презимена; да је и њихов отац био угледни властелин, како Ивановић сматра, ваљало би се запитати зар они не би били бележени с неким обликом патронима.

Упркос оскудним изворима за проучавање темâ из поглављâ 7. *Поседи и приходи властеле* и 8. *Материјални и духовни живот властеле*, аутор је и овде могао изнети важне закључке, као то да је главнина прихода властеле и даље долазила са земљишних поседа, али да су све већи значај почели да имају приходи од рударских послова, мада је са слабљењем државе опадала и материјална снага властеле. Такође, аутор показује да је српска властела имала сличне навике и интересовања као и племство у Западној Европи, и да је дошло до снажног продора витешких схватања у српску средину, што ипак није пореметило укорењеност вишевековних традиција православног света. Последње, 9. поглавље, насловљено *Епилог*, представља хронолошки продужетак праћења српске властеле након 1459. и пропасти Деспотовине. Одељци текста су посвећени властели која је прешла у Угарску, где се укључивала у планове угарске круне за обнову српске државе и одржавала одређене тековине те државе

у новој средини, затим властели која је, остајући на територији некадашње Деспотовине, прихватила османску власт и била укључена у њен државни поредак, те најзад властели у Зети Црнојевића, где су поједине установе Деспотовине наставиле да живе, али у прилагођеном облику и обиму. Како је ово поглавље сумарни приказ, користећи се литературом, а немајући простора да се câм посвети изворима, аутор преноси неке грешке из старије литературе. Тако нам саопштава да је Јелена, супруга деспота Јована Бранковића, била кћи Стефана Јакшића Млађег (стр. 581) – а у ствари је била кћи Стефана Јакшића Старијег, као и то да се Милица Белмужевић удала за Стефана Јакшића Старијег (стр. 583) – а уистину није била удата ни за Стефана Старијег, ни за Стефана Млађег Јакшића, што се тврди у старијој историографији, већ за угровлашког племића Миклоша Кендефија од Маломвиза (како је то показао Adrian Magina, „Milica Belmužević: l'histoire d'une noble dame du XVIe siècle", *Inicijal. Časopis za srednjovekovne studije* 2 (2014) 145–162). Најзад, говорећи о посланику султаније Маре с именом Теодор, Ивановић сматра да је можда истоветан с Теодором Спандуђином, за кога помиње да је у детињству живео код Маре (стр. 595), а обе те претпоставке Доналда Никола извесно треба одбацити, како је показао још Thierry Ganchou, „Donald M. Nicol (Éd., trad.), Theodore Spandounes. On the origin of the Ottoman Emperors", *Revue des études byzantines* 56 (1998) 324–326.

Закључком насловљеним *Властела и државност* аутор сумира све најважније закључке до којих је дошао – то треба поново истаћи – минуциозним и савесним проучавањем на првом месту изворне грађе, али и ослањањем на резултате ранијих истраживача, притом показујући уистину завидно познавање историографске литературе, али и научне продукције других хуманистичких дисциплина, као што су правна историја, историја уметности, археологија итд. Као најважнији и најопштији од тих закључака вреди истаћи на овом месту како је аутор, хронолошки пратећи однос српских деспота и властеоског слоја, уочио да, након што је деспот Стефан објединио области Лазаревића 1410. године, властела више није била у прилици да ограничава деловање владара и да угрози његов положај, што раније јесте био случај. Али како то аутор напомиње, властела је и наставила да представља војни ослонац српских деспота, док је захваљујући милитаризацији државне управе додатно оснажена кључна позиција властеле у друштву. С методолошке стране, похвално је и то што су у свим поглављима, као и у мањим одељцима текста у склопу поглавља̂, јасно дефинисани циљеви истраживања, а на крају сваког заокруженог сегмента текста сумарно изнети најважнији закључци, што књига свакако дугује структури ваљано

написане дисертације. Као таква, књига *„Коњ добри и оружје”* капитално је дело које се не може читати у једном даху, али зато обезбеђује најобухватнији и најисцрпнији преглед историје и просопографије властеле Државе српских деспота, који ће словити за референцу сваком будућем историчару који се буде прихватио истраживања ужих питања из ове тематике.

Бењамин ХЕКИЋ

Emir O. Filipović, *Late medieval Southeast Europe between Latin Christianity, Eastern, Orthodoxy, and Ottoman Islam,* Hagen University Press, Hagen 2025, pp. 347

Изучавање историје једног региона пред истраживача поставља бројне изазове, нарочито када је реч о подручју попут Југоисточне Европе, које је карактеристично по верској и етничкој разноликости. У један такав подухват упустио се Емир Филиповић, ванредни професор Филозофског факултета у Сарајеву. У својој најновијој књизи *Late medieval Southeast Europe between Latin Christianity, Eastern, Orthodoxy, and Ottoman Islam*, Филиповић пружа преглед историјског развоја Југоисточне Европе у позном средњем веку, с посебним освртом на експанзију Турака Османлија и њене многобројне последице које су видљиве и у данашње време. Књига је превасходно настала за потребе истоименог онлајн-курса на Универзитету „Ферн” у Хагену (FernUniversität, Hagen). У погледу структуре подељена је на три целине, односно наставне јединице, које садрже по неколико већих одељака.

У оквиру прве целине (*Terminology and Concepts, Sources and Interpretations, Problems and Issues*, pp. 13–108) аутор излаже основне циљеве курса, бавећи се питањима терминологије и концептуалних поставки, затим најважнијим изворима и уопште кључним проблемима који проистичу из проучавања ове тематике. Друга целина (*Entangled Histories and Struggle for Supremacy in Late medieval Southeast Europe*, pp. 109–256) обухвата преглед кључних догађаја и процеса на тлу Југоисточне Европе у 14. и 15. веку. Филиповић доноси сумаран приказ историје тамошњих држава – Византије, Бугарске, Србије и Босне – као и њихових прилично сложених релација. При томе, нису занемарени ни угарско-млетачки односи, као фактор који је знатно утицао на прилике у

регији. Најважнији део ове целине чине поглавља о успону Турака Османлија, од омањег емирата у Анадолији до царства у настајању, које је већ крајем 14. века контролисало велики део европског југоистока. Аутор пажљиво прати динамику османско-хришћанских односа у Југоисточној Европи, који су још крајем 14. столећа попримили шире геополитичке размере. Самим тим, значајан простор посвећен је односу појединих политичких фактора латинског Запада према „турском питању" и положају хришћанских вазала Османског царства. У трећој целини (*The Progressive and Continuous Transformation of Southeast Europe*, pp. 257–293) анализирају се процеси трансформације Југоисточне Европе, подстакнути османским, а уједно и исламским културно-цивилизацијским утицајима. Они су се испољавали у различитим сферама: политичким, демографским, економским, културолошким и религијским. Посебна пажња посвећена је питању прилагођавања османских институција (тимарски систем, шеријатско право, девширма и вакуф) постојећим правним и друштвеним структурама освојених земаља. У завршном делу ове целине разматра се процес ширења исламске религије и њене интеграције у верски разнолик простор Југоисточне Европе.

Приликом писања ове студије, аутор се прихватио сложеног задатка који изискује познавање разноврсног изворног материјала, како у типолошком смислу, тако и у погледу његове провенијенције. Вишејезичност извора и све обимнија научна продукција додатно отежавају рад на сумарним студијама овог типа, због чега се истраживачи ретко одлучују на сличне подухвате. Као својеврстан изузетак, може се издвојити књига америчког историчара Џона Фајна, *The Late Medieval Balkans: A Critical Survey from the late Twelfth Century to the Ottoman Conquest* (Michigan 1994), која нуди солидан преглед кључних збивања на Балкану развијеног и позног средњег века. Међутим, ова студија углавном остаје у домену интерпретације политичких догађаја. Насупрот томе, књига Е. Филиповића надилази строго политичке оквире, усмеравајући пажњу на друштвене и културне промене, које су на првом месту условљене појавом Турака Османлија.

Један од кључних проблема с којим се Филиповић сусрео јесте немогућност прецизнијег дефинисања простора и уопште концепта Југоисточне Европе као културно-историјске категорије. Како овај простор никада није функционисао као јединствена политичка целина, утолико је сложеније пронаћи чиниоце који га издвајају и чине препознатљивим у односу на друге европске регије. Једну од таквих спона аутор види у словенском „подидентитету" народа који деле заједничко

словенско порекло. Други аспект посебности Југоисточне Европе проистиче из њеног положаја на раскршћу два културно-цивилизацијска круга – западноевропског и источно-православног. Такав положај условио је прожимање и коегзистенцију различитих верских и културних утицаја (p. 16). Филиповић у том погледу наводи случај „наизглед непомирљиве дихотомије", као својеврсне карактеристике црквеног устројства средњовековне босанске државе (p. 128). Као релевантан пример суживота разних верских и етничких групација, требало би споменути и српску државу. Другим речима, иако је становништво средњовековне Србије највећим делом исповедало православље, не може се занемарити значајно присуство римокатоличких елемената у њеном саставу. С друге стране, Филиповић јасно показује да је османско освајање земаља европског југоистока додатно усложнило већ постојећи религијски мозаик тог простора. Између осталог, он настоји да осветли феномен исламизације, узевши у обзир сву комплексност коју носи ово питање (pp. 336–340). Сасвим оправдано сугерише да је реч о сложеном социокултуролошком процесу, при чему је прихватање нове вере представљало тек први корак ка потпуној асимилацији у муслиманско друштво.

Аутор указује и на опасности једностраног и идеолошки обојеног тумачења, како исламизације, тако и разних других појава које је изнедрило османско присуство на тлу Југоисточне Европе. Сагледавање средњовековне прошлости на различите и често супротстављене начине приметно је у политичком дискурсу готово свих земаља региона, нарочито у контексту ратних сукоба који су пратили распад југословенске државе крајем 20. века. Међутим, чини се да је у том погледу Филиповићева критика првенствено усмерена ка једној страни. Примера ради, он се позива на стереотипну конструкцију изражену етнонимом „Турци", којом су Срби означавали своје бошњачке суседе, представљајући их тиме као „легитимне" противнике (p. 102). Рекло би се да Филиповић не узима у обзир неке друге околности које су могле утицати на српску перцепцију Бошњака, али ни њихову свест о сопственом верском и националном идентитету. Рецимо, посведочене су блиске везе тадашњих бошњачких власти с Турском, која и у данашње време наступа као заштитница муслимана у југоисточном делу Европе. Дакле, аутор се упушта у надасве сложену проблематику, која захтева свеобухватније сагледавање комплексних фактора, који су утицали на односе међу бившим југословенским републикама.

Поставља се питање колико су наведене опсервације пожељне и сврсисходне, имајући у виду да је реч о уџбенику намењеном студентима

ван јужнословенског говорног подручја. Знатно кориснија у том смислу јесу усмеравања на релевантну литературу на крају сваког одељка. Поред тога, посебно су означени наслови писани на енглеском и немачком језику. Аутор се потрудио и да у оквиру главног текста донесе преводе релевантних извора, омогућавајући студентима самостално критичко проматрање појединих питања. Ради лакшег сналажења и бољег разумевања садржине, студентима је доступан речник фреквентних и мање познатих термина из турског, персијског, грчког и (јужно)словенских језика. Књига је додатно обогаћена илустративним материјалом који, између осталог, обухвата репродукције портрета важнијих личности, затим фотографије појединих здања, као и одговарајуће мапе које прате садржај излагања.

На крају, може се рећи да, осим што представља користан приручник о историјским приликама у Југоисточној Европи током 14. и 15. века, студија Е. Филиповића пружа свеобухватан увид у сложене процесе који су обликовали слику тог региона у наведеном периоду, а дугорочно гледано и у каснијим раздобљима.

Марко ГАВРИЛОВИЋ

Janina Ramirez, *Femina. A New History of the Middle Ages, Through the Women Written Out of It*, Penguin House UK, London 2022, pp. 447

Угледна издавачка кућа Penguin House UK објавила је недавно књигу под насловом *Femina. A New History of the Middle Ages, Through the Women Written Out of It*, историчарке уметности и познатог ТВ лица Јанине Рамирез. Професорка Рамирез била је предавач на универзитетима у Винчестеру, Ворику, Оксфорду, а сада је гостујући професор средњовековних студија на Универзитету у Линколну. Аутор је неколико научнопопуларних књига, а њен свеж приступ средњовековном свету умногоме утиче на преиспитивање нашег колективног сећања на поменуту епоху. У уводу ауторка објашњава зашто је одабрала наслов *Femina*, чиме нам уједно предочава да она не исписује нову историју већ да догађаје, документе и историјске личности жели да отргне од заборава. Наиме, након покрета реформације, многе библиотеке су разврставале

„контроверзне наслове” те су они поред којих је стајао натпис *femina* подразумевани као мање вредни пажње, те самим тим и презервације. Ауторка овом књигом изводи из сенке заборављене жене, даје им глас и осветљава мрачну историју средњовековне тематике пола. Књига се састоји од *Предговора* (стр. XIII–XV*)*, затим *Увода* (стр. 1–20) и *девет поглавља* (стр. 21–334), *Речи захвалности*, *Енднота*, *Списка фотографија*, *Библиографије* и *Индекса* (стр. 335–447).

Увод књиге *Femina* је врло необичан и наизглед мимо средњовековног тока, јер га професорка Рамирез посвећује догађају из модерне британске историје када је сифражеткиња Емили Дејвисон, током Епсом дербија 1913. године, истрчала испред коња краља Џорџа V и задобила повреде које су по њу биле фаталне. Тај чин Емили Дејвисон се у историји борбе за женска права сматра идеалом, али др Рамирез сматра да додатну снагу покрету сифражеткиња даје чињеница да су оне биле инспирисане једном средњовековном хероином – Јованком Орлеанком, те наводи и њихово одушевљење *Кентерберијским причама* Џефрија Чосера и *Откровењем божанске љубави* Џулијане од Норича, подсећајући да примери женског осамостаљења сежу у мрачни средњи век. Ауторка указује и на парадокс до кога је довео покрет реформације када су жене, које су до тада у самостанима стицале знања и вештине, добиле нову улогу жене и мајке, уз опаску да су се вође покрета, Мартин Лутер и Жан Калвин, усагласили у тврдњи да је „женама место у домаћинству”. Викторијанска ера је, пише ауторка, имала своју интерпретацију средњовековља, а време буђења нација је подразумевало мушке јунаке. Све је то подстакло др Рамирез да тражи нови однос с прошлошћу, у коме учествују оба пола. Свако поглавље ауторка започиње открићем или поновним освртом на њега у савременом добу, а средњовековне теме су изложене хронолошки.

Прво поглавље, под насловом *Movers and Shakers*, ауторка започиње археолошким открићем из 2006. године, када је, у граду Лофтусу, у области Редкар и Кливленда у Енглеској, пронађено англосаксонско гробље, које се датира у другу половину 7. века. Посебну пажњу професорка Рамирез посвећује гробу бр. 42, јер је у њему сахрањена млада жена заједно с артефактима који указују на то да је припадала вишем друштвеном слоју. Ауторка прави осврт и на пронађени златни накит на коме су угравирани хришћански симболи. У наставку пише о ширењу хришћанства на Британска острва, инвазији Англосаксонаца и победи хришћанства над паганством.

Поглавље *Decision Makers* започиње археолошким открићем из 2021. године, када је, у темељима Цркве Св. Тројице у селу Кукаму (Cookham) у

Беркширу, пронађен добро очуван англосаксонски манастир, који потиче из 8. века. Истраживачи су закључили да припада времену владавине краљице Синетрит (Cynethryth), која је била жена краља Мерсије Офе (Offa). У њему се затим прати живот утицајних жена краљевства Мерсије попут Еадбур (Eadburh), ћерке поменуте Синетрит, Еалсвит (Ealhswith), жене Алфреда Великог, и Етелфлед (Aethelflaed), Алфредове ћерке.

Треће поглавље *Warriors and Leaders* посвећено је чувеном викиншком локалитету Бирка, насталом половином 8. века, на острву Бјерку (Björkö) у Шведској. Трговачки центар Викинга, који је откривен током 19. века, професорки Рамирез је посебно привукао пажњу због ДНК анализа које су 2017. године урађене на скелету из гроба Bj 581 и недвосмислено показале да скелет припада жени, што је противречило дотадашњем уверењу да је у питању био мушкарац . Такође, дошло се до закључа да је реч о жени ратници, будући да је у поменутом гробу пронађено и оружје. Тај закључак је, на изненађење др Рамирез, наишао на отпор чак и у академским круговима, јер је он заправо подразумевао промену дотадашњег тумачења женске улоге у викиншком друштву. Такође, ауторка прави осврт и на накит пронађен на локалитету Бирка, посебно на прстен израђен од сребра и обојеног стакла на коме стоји арапски натпис „за Алаха" или „Алаху" из 10. века, који указује на развијене трговачке везе Викинга и муслиманског света.

Четврто поглавље је насловљено *Artists and Patrons* и у њему се прати улога жена у настанку *Таписерије из Бајеа*, ремек-дела примењене уметности из 11. века. Чувено платно се од 1938. године налази у Musée de la Tapisserie de Bayeux (некада Grand Séminaire de Bayeux) и од тада непрестано привлачи пажњу стручне и шире јавности. На њој је, како је познато, приказано норманско освајање Енглеске, односно битка код Хејстингса из 1066. године. Ауторка посебно истражује живот Ефгиве (Aefgyva), једне од жена која је учествовала у њеној изради. Настанак таписерије, по најновијим истраживањима, има везе с Одом, полубратом Виљема Освајача, а не са Матилдом Фландријском, због чега се и сматра да је израђена у Кенту, односно у Енглеској, а не у Француској.

Пето поглавље *Polymaths and Patrons* посвећено је Хилдегарди из Бингена (Hildegard von Bingen), бенедиктинској монахињи која је живела крајем 12. века и оставила дубок траг у средњовековној уметности, филозофији и религији. Њени списи сабрани су у тзв. *Визбаденски кодекс* (Riesencodex, џиновски кодекс), који садржи њена писма размењивана између осталих са Бернардом од Клервоа, краљем Хенријем II, Елеонором Аквитанском и Фридрихом Барбаросом. Кодексу се неколико пута губио

траг, а др Рамирез причу о ванредној Хилдегарди из Бингена отпочиње управо подсећањем како је кодекс залагањем две жене, Маргарете Кин и Керолајн Волш, на спектакуларан начин преузет од Совјета, код којих је доспео након бомбардовања Дрездена.

У шестој целини, која је насловљена *Spies and Outlaws*, прави се осврт на положај жена у оквиру јеретичких заједница, пре свега у средњовековној Француској. Поглавље отпочиње описом мање изложбе, приређене на Универзитету у Монпељеу, назване – *The Cathars: A Received Idea?*, у оквиру које су преиспитане чињенице о њиховом постојању. Ауторка сматра да је положај жена у оквиру једне дуалистичке јеретичке заједнице попут катара био далеко од пасивног, што потврђује и случај Маркизе де Пруја која је, иако и сама јеретик, шпијунирала за инквизицију.

Седма целина, под насловом *Kings and Diplomats*, посвећена је личности и делатности пољске краљице Јадвиге (1384–1399), која је себе радије називала *rex* наместо *regina*. Причу о узбудљивом животу веома образоване краљице која је говорила неколико језика ауторка започиње описивањем догађаја од 8. јуна 1997, када је папа Јован Павле II прогласио краљицу Јадвигу за светитељку.

Осмо поглавље носи наслов *Entrepreneurs and Influencers* и посвећено је Марџери Кемп (1343 – после 1438) енглеској католичкој мистичарки и ауторки чувене „Књиге Марџери Кемп“. Иначе, тај средњовековни рукопис, открива ауторка, пронађен је тридесетих година 20. века, у Саутгејт Хаусу у Честерфилду у Енглеској, током кућне забаве. Марџери Кемп у својој књизи описује живот, путовања и мистична искуства, а посебно сусрет с угледном теологињом Џулијаном од Норича. Откривени средњовековни рукопис сматра се првом аутобиографијом написаном на енглеском језику.

Последње, девето поглавље, под насловом *Exceptional and Outcast*, ауторка посвећује различитостима у средњовековном друштву, пре свега сталешким, родним и расним. Као пример тога, подсетила је на истраживање посмртних остатака људи који су умрли током Црне смрти између 1347. и 1351. године, а који су сахрањени на посебном гробљу у Лондону. Њихова анализа показала је да доста скелета припада људима и женама афричког порекла, али да приликом њиховог сахрањивања није било дискриминације, будући да су у гроб положени са пажњом и поштовањем. Детаљима из записника са испитивања Џона Рикенера, познатог као Елеонора, из 1394. године ауторка отвара питање колико се неологизми трансвестит, трансџендер, бинарни/небинарни, који се користе данас, могу употребити за средњовековне људе.

Можемо рећи да књига *Femina. A New History of the Middle Ages, Through the Women Written Out of It*, др Јанине Рамирез представља значајан омаж женама и њиховој улози у средњовековној историји. Реч је о научнопопуларној литератури, те стога не можемо очекивати научни стил писања, али лаку читљивост ипак прилично омета динамика текста неретко претрпаног детаљима. Иако је у уводу најавила нови, свеж приступ проматрању улоге жене, убрзо се увиђа да то не подразумева учитавање агенде, већ је реч о колекцији резултата насталих брижљивим научно утемељеним истраживањима историчара, археолога, археогенетичара, лингвиста, антрополога и других. Средњовековне жене ауторка не супротставља мушком полу, она само указује на примере изузетних жена које су остављале дубок траг у историји, а којима се у досадашњем проматрању њеног тока није давало довољно простора. Јасно је да је проф. Рамирез уложила велики труд како би приказала што вернију слику жене од 7. до 15. века, а књига представља својеврсну мешавину најновијих открића, анализа и резултата, што уједно представља и њену највећу вредност.

Ивана КОМАТИНА

Веско Обрешков, Аксиния Обрешкова,
Анонимният каталонски автор и неговата *Història de Jacobo Xalabín*
(История на Якуб Челеби), Авангард прима, София 2022, 307 стр.

Веско Обрешков, доктор историје, преводилац са османског турског и сарадник Института за балканистику при Бугарској академији наука, и Аксинија Обрешкова, доктор филологије, хиспанолог на катедри Софијског универзитета, аутори су студије о делу *Història de Jacobo Xalabín*. Овај анонимни рукопис написан је на каталонском и као део кодекса чува се у Националној библиотеци у Паризу, под бројем „Fonds espagnol n 475.” Кодекс је припадао страственом колекционару Ернанду Колону, сину Кристифора Колумба. Истраживачи и научници се данас баве питањем којем жанру би ово дело могло припадати. Ставови се битно разликују, једни га виде као идеолошки памфлет против османског владара Бајазита и његовог нелегитимног ступања на престо, други као политички памфлет и хронику која обилује скандалозним детаљима,

трећи сматрају да подсећа на арапски *as-sira* жанр и да представља превод с арапског. Међу осталим, постоји и мишљење да је текст највероватније прозна адаптација низа легенди, песама и фолклорних мотива муслиманске и хришћанске балканске културе, намењена Каталонцима који су живели у Шпанији. Аутори књиге коју представљамо сматрају да су два дела *La historia de Jacobo Xalabín* и *La historia de la hija del emperador Contasti* део колекције кратких комада сличних Бокачовом *Декамерону*. Постоји могућност да је кодекс припадао типу мешовитих рукописа (молитви, изрека, верских и поучних текстова, као и историјских текстова), насталих с циљем да подуче и служе као примери, у зависности од циљане публике. За наше читаоце, ово дело је важно јер садржи податке о Косовској бици, у којој су оба владара супротстављених страна погинула. Такође, не постоји сагласност о времену настанка овог дела. Први га смештају у време непосредно после Косовске битке и самим тим га сматрају важним извором о овом догађају. Према другима, дело је настало у првој четвртини 15. века или чак крајем тог века, док трећи сматрају да је написано средином или пред крај 15. века. Поједини научници мисле да је прича заснована на османским и византијским изворима, затим да је у питању фиктивни опис освајања Салоне или хроника Косовске битке која данас није сачувана.

Како Веско Обрешков и Аксинија Обрешкова наводе, наслов дефинише структуру приче, упознаје нас с територијом на којој се радња одвија, а такође и са главним ликовима: Јакубом Челебијем, протагонистом који служи као пример и лекција, и његовим братом Бајазитом, ванбрачним сином. Сви остали ликови их само допуњују. И даље у истом наслову, заплет је подељен на два дела: Јакубове акције у различитим животним ситуацијама и Бајазитове акције за преузимање власти у земљи. На основу прегледа информација, аутори студије о овом извору сматрају да се може са великим степеном вероватноће претпоставити да је аутор анонимне каталонске приче у већини елемената трансформисао доступне информације, не да би одражавао историјску истину, већ да би испунио своју намеру. Међутим, ово се свакако догодило после краја 15. века. Од значаја за српску историју и Косовску битку јесте да један од елемената приче, смрт кнеза Лазара, нема аналогије у другим историјским извештајима. Према аутору, Лазар је умро на почетку битке. Ово је вероватно тумачење аутора, који је променио време Лазареве смрти да би га укључио у своју причу; другим речима, то је књижевни елемент, а не историјски доказ. Један од најважнијих података које нуди дело каталонског аутора тиче се атентата

на Мурата I по наређењу његовог сина Бајазита. Овај податак се први пут појављује у историји Азиза бен Ердешир-и Естерабадија крајем 14. века. Међутим, није могуће са сигурношћу рећи како је податак доспео до анонимног каталонског аутора. Анализом извора аутори студије пред нама налазе овај податак само у ова два дела, која заправо припадају различитим културним круговима. Према њима, може се закључити да је анонимни каталонски аутор имао додира с неким од источних наратива. Наравно, није могуће са сигурношћу утврдити где и како се то догодило.

Аутори студије о спису каталонског аутора сматрају да анализирани спис није рани извор, готово савремен са Косовском битком, и да се информације које садржи не могу посматрати као информације савременика или сведока догађаја, већ као еклектично дело у којем је аутор спојио разноврсне информације које су постојале до краја 15. века, виђене очима католика који је своје дело писао с одређеном сврхом: да напише дидактичко дело, а не историју. Оно што, према Веску и Аксинији Обрешков, чини ову *Историју* вредним текстом за историчаре и етнографе јесте то што је заснована на стварним догађајима са стварним људима, у стварном свету Мале Азије и Балкана. Напомињу да је аутор користио све информације доступне у то време, што значи да је био веома добро упознат са историјском литературом и имао је приступ великом делу историјских дела, како источних, тако и западних, која су кружила у том подручју. По мишљењу Веска и Аксиније Обрешков, анонимни каталонски аутор је био особа са опсежним лингвистичким знањем и приступом каталонској и/или шпанској владајућој елити, што му је омогућавало да користи различите изворе из различитих токова информација и њима манипулише.

Оно што студију Веска и Аксиније Обрешков чини значајном јесте велика ерудиција, коришћење и анализа великог броја извора о Косовској бици, различите провенијенције, хришћанске (српски, бугарски, руски, византијски, италијански, француски, немачки и шпански) и муслиманске (османски и арапски). Након предговора Николаја Овчарова, који извор и тему ове студије, сматра новим и важним за средњовековну историју Балкана, текст књиге је подељен на два дела: први који се бави студијом историје и жанра рукописа, и други, који се бави његовим текстом, прво самим током приче, а затим анализом извора о Косовској бици и њиховим упоређивањем са текстом дела анонимног каталонског аутора. На крају следе закључак, резиме на шпанском, библиографија и посебно вредан превод *Историје Јакуба Челебије* на бугарски. Важно је истаћи, са становишта српског историчара, изузетно познавање не само извора већ

и српске научне литературе, које су аутори ове студије показали. Студија је свакако од великог значаја, нуди један нови историјски извор који повезује Балкан, османски Исток и западни свет, нудећи могућности интердисциплинарне анализе и повезивања научника различитих профила и народности.

Мирослав М. ПОПОВИЋ

Anastasia Stouraiti, *War, Communication, and the Politics of Culture in Early Modern Venice*, Cambridge University Press, London 2023, pp. 291

Анастасија Стураити је грчка историчарка, ванредна професорка на Универзитету Голдсмитс у Лондону. Изучава теме из историје Венецијанске републике и њених прекоморских поседа на Медитерану, а при Универзитету држи курсеве Медитерански сусрети: Венеција и Османско царство, 1453–1797, Визуелна и материјална култура у раној модерној Европи, Уметност и моћ на раном модерном Медитерану. Основне и мастер студије историје завршила је на Универзитету у Атини, где је 2003. године стекла звање доктора историјских наука, одбранивши дисертацију о рецепцији Морејског рата (1684–1699) у Венецији. Даља промишљања и истраживања ове теме била су омогућена пре свега постдокторском стипендијом при Сигер центру за хеленске студије Универзитета Принстон, а касније и стипендије Универзитета на Крфу и Европског института у Фиренци. Анастасија Стураити се више од две деценије предано бави повешћу односа између венецијанске политичке културе, управне и војне елите и њихових империјалних стремљења током Морејског рата, с једне стране, те перцепцијом њихових дела и постигнућа у штампи тога периода, с друге стране, као и феноменом политичког информисања уопште. Док је неке од резултата поменутих истраживања објавила у појединачним чланцима и поглављима књига, у монографији коју овом приликом представљамо (*War, Communication, and the Politics of Culture in Early Modern Venice*) резултати истраживања приређени су и презентовани у интегралном облику. Овим импозантним подухватом ауторка је бацила ново светло, не само на односе Венецијанске републике и Османског царства, који су представљали једну

од најзначајнијих тема медитеранске, па и европске и светске историје раног новог века, већ и на поимање и разумевање другости, у овом случају из перспективе званичне Венеције.

Студија Анастасије Стураити, поред увода и закључка, садржи пет поглавља, с импозантним списком извора и литературе на крају. Ауторка је у уводном разматрању указала на потребу за нешто другачијим приступом тумачењу венецијанско-османских односа, посебно наглашавајући да је концепт рата неопходан за разумевање ранонововековне Републике. Том приликом истакла је да ће кроз поглавља која следе настојати да доведе у питање у историографији нашироко заступљено виђење Венеције као строго дефанзивне и мирољубиво настројене државе, која је дипломатским деловањем и политичким прагматизмом желела обезбедити пре свега несметану трговину и економско благостање. Ауторка сматра да склоност и тенденција ка територијалним проширењима и колонијалној владавини уопште, као спољнополитички концепт, до сада нису у довољној мери сматрани одликом Републике Св. Марка, пре свега у светлу њених односа према Османском царству. Анализирајући у сваком од поглавља по један феномен из периода Морејског рата (штампа, историографска дела, визуелне представе, књижевност, античко наслеђе), Анастасија Стураити објашњава како је венецијански управни и војни врх, ради придобијања наклоности суграђана, пред њих пласирао, кроз поменуте медије популарне културе, наратив о сукобу с непријатељем друге вере у текстуалном и визуелном облику.

У првом поглављу (*War, Information, and Popular Consent in Seventeenth-Century Venice*) ауторка појашњава да је Морејски рат (1684–1699) донео прекретницу у развоју преноса и ширења вести с ратних попришта и у комерцијализацији штампаних медија уопште. Неочекивани војни успех Републике на Пелопонезу дао је томе дотад невиђени замах. Венецијански управни врх искористио је тај погодни тренутак да, памфлетима, војним часописима, рукописним текстовима, те усменим преношењем вести, успостави комуникацију са суграђанима, најчешће из нижег социјалног миљеа, желећи да на тај начин од њих добије одобрење и сагласност за територијална освајања и империјална стремљења. Тражећи афирмацију и легитимитет за војне подухвате, руководиоци венецијанске спољне политике креирали су, у договору са штампарима, пожељан и званичан наратив, у коме су Османлије представљене као непријатељи Христа и Републике, што је „обичним грађанима" требало да укаже на чињеницу да је стога рат против њих, не само пожељан и оправдан, већ и неопходан. Анастасија Стураити истиче да вести о ратним

дешавањима нису представљале дословно оно што се на њиховим поприштима дешавало, већ оно што се сматрало вредним извештавања. Тако избрушене и прерађене информације често су необјективно и преувеличано сведочиле о зверској суровости Османлија и о тешким препрекама на које су Венецијанци наилазили и решавали их у своју корист, чиме је изазивана афективна реакција венецијанске јавности. У случајевима када није успевала унапред да утиче на то шта ће отићи у штампу, венецијанска власт прибегавала је, примера ради, суспензији часописа, а забележен је податак да је један уредник чак и утамничен. Последица губитка ратне среће, коју је венецијанска флота имала у првим годинама рата, била је појачана цензура, па су 1690. године забрањени сви војни часописи. Последње странице овог поглавља посвећене су прославама које су славу војних успеха на Пелопонезу оживљавале на улицама Венеције. Циљ ових манифестација био је величање поморске надмоћи Републике и престижа и јединства венецијанског патрицијата, тврди Анастасија Стураити.

Тему венецијанске државне историографије и њене улоге у прибављању легитимитета за војни подухват против Османлија, као и њене заслуге у формирању званичне истине о Морејском рату, ауторка је обрадила у другом поглављу монографије (*Making History*; *Official and Popular War Historiographies*). У њему истиче да су венецијански државни историографи, чије је именовање одобравало Веће десеторице, потицали искључиво из патрицијских кругова, те да је њихова писана продукција била подложна цензури. Приликом писања историје Венецијанске републике нису се ослањали само на изворни материјал похрањен у јавним и приватним архивима, већ и на текстове о Морејском рату у штампаним медијима. Дужну пажњу Анастасија Стураити посвећује делима двојице последњих званичних историографа Венецијанске републике – Микелеа Фоскаринија и Пјетра Гарцонија. Иако је њихов научни рад с великом пажњом био проматран од државних цензора, обојица аутора с извесном скепсом и критиком приступају проблематичним појавама које је венецијанска експанзионистичка политика крајем 17. века носила. Задатак и званичних и популарних историја, које су почеле истовремено да се појављују, састојао се у афирмисању, представљању и прослави војних подухвата и империјалних достигнућа на новим-старим прекоморским поседима. Слично као и новине и часописи тога времена, и популарне историје биле су пуне одвећ устаљених стереотипа и лајтмотива, о венецијанској супериорности с једне, те османском варварству с друге стране. Ауторка потцртава да су на

писање и званичних и популарних историографских дела утицали ставови попут, примера ради, оног који је заступао језуитски фратар Николо Марија Палавичино „да је обавеза сваког хришћанина била да помогне у уништењу Османског царства", јер за Турке мир није представљао ништа друго до припрему за нови рат. Тако је развијена и забележена прича о неопходности/нужности и оправданости напора Венеције да се брани од Османлија / непријатеља друге вере, упркос неспорно инвазивној војној кампањи коју је водила уочи почетка Морејског рата, тврди Анастасија Стураити.

На значај визуелног материјала као историјског извора за изучавање венецијанско-османских односа поткрај 17. века указано је у трећем поглављу (*Printed Images and the Visual Culture of the News*). Анализирајући мапе, графике, планове тврђава, приказе опсада, сцене битака, штампане портрете војсковођа и визуелне представе Турака, А. Стураити настоји да покаже какву је слику венецијанска војна и политичка елита желела да остави о себи, али и о својим противницима. Критички је указано на новија истраживања о венецијанској штампарској култури и пракси која, наводно, ове визуелне приказе третира као трговачку робу лишену утицаја политичке пропаганде. Овај одељак књиге обилује интересантним илустрацијама, којима су креатори венецијанске спољне политике, на бази патриотске и хришћанске реторике, желели да своје суграђане, гледаоце/посматраче и тумаче визуелног садржаја придобију на своју страну. Главна нит ратног издаваштва Републике Св. Марка, како текстуалног, тако и визуелног, оличена је у тесној пословној сарадњи између представника војног миљеа и градских штампара, а резултат њиховог заједничког подухвата било је војно и географско знање јавно доступно у штампаном облику. Географски простор фронта и конкретних дешавања на њему, те ратни подвизи портретисаних војсковођа, постали су доступни друштвеним круговима ван венецијанске војне и политичке елите. Најуопштеније говорећи, рат је на известан начин постао видљив онима који не само да нису били очевици, већ врло вероватно нису имали ни магловите представе о просторима на којима су се битке одигравале. Визуелни медији такође нису доносили искључиво верно и аутентично мапирање и скицирање догађаја и људи, већ приказ драматичних и грандиозних сцена, уз знатну употребу алегорија и културолошких кодова и конвенција карактеристичних за дотично историјско време. Према сопственом афинитету издвојићемо портрете Франческа Морозинија, венецијанског хероја Морејског рата, који је на њима, како ауторка наводи, приказан тако да код посматрача јача морал,

понос, напослетку и борбену готовост, далеко од попришта битке, у пренесеном значењу. За разлику од његове представе на портретима, у реалности, како А. Стураити закључује на основу примарних историјских извора (депеша и медицинских извештаја), сазнајемо да је Морозини био стар човек, слабог здравља. Када је реч о визуелним приказима Турака и њихових пораза од Венецијанаца, ауторка истиче да Морејски рат означава прекретницу и у европском страховању од Османског царства. Тада се дешава делимична трансформација у сликању Османлија – од универзалних и заклетих непријатеља хришћанства и Републике, прешло се на шаљиве и сатиричне визуелне презентације.

Четврто поглавље (*Documentary Poetics and the Literary Public Sphere*) испитује настајање књижевности с ратном тематиком у Венецији крајем 17. столећа. Сукоб с Турцима на Пелопонезу био је инспирација литерарном стваралаштву, прозном, поетском и панегиричком, чије су заједничке одлике биле патриотски сентимент и исламофобни и оријенталистички стереотипи, пише А. Стураити. Поезија и проза умањивале су окрутност рата, будући да им је циљ био да пруже разоноду венецијанским грађанима жељним вести с ратног попришта, те да им улију надахнуће и веру у исправност венецијанских подухвата. Упоран и систематичан напор стваралаца културне политике да заснује и учврсти конструкт разлика између Венецијанаца и Османлија резултирао је идеализованим описима супериорности и врлине првих и приказом дивљаштва и некултуре других. Ауторка истиче да подаци о – рецимо – бриљантној команди венецијанских адмирала, храбрости војника и њиховим добрим зарадама и гарантованој здравственој заштити, изнети у књижевним делима, често нису имали утемељење у реалним дешавањима на терену, где су постојали перманентни проблеми попут ограничених залиха хране, мањка новца, дезертерства, ширења заразних болести међу војницима, умирање од куге. Као потврду ових констатација, Анастасија Стураити наводи речи поштанског управника на двору Медичија Матеа дел Теље да су у град на лагунама информације о епидемијама доспевале једино у приватној преписци.

Последње, пето поглавље (*Reclaiming Ancient Greece*; *Plunder and the Imperial Regime of Antiquities*) посвећено је анализи употребе класичног античког наслеђа у политичке сврхе. Анастасија Стураити тврди да је, иако су везе између венецијанске прекоморске експанзије и свести о значају старина успостављене пре Морејског рата, овај венецијанско-османски сукоб у много чему донео прекретницу и учинио грчку повест и археологију неизоставним делом наратива о империјалној моћи

Венецијанске републике. Освајање и успостављање власти на територијама богатим археолошким локалитетима пратио је замах трговине краденим антиквитетима, чему су доприносили војни и колонијални службеници Републике. Из ове праксе ауторка чита „симболичка значења својствена материјалним праксама колонијализма". Пажња је с разлогом посвећена Морозинијевим деструктивним поступцима према древном граду Атини, најпре дизањем у ваздух барутане која се налазила у џамији у оквиру Партенона, а неколико месеци касније случајним или намерним оштећењем и уништењем скулптура које је планирао да однесе за Венецију. Следствено, венецијанско заузимање Атине, иначе веома кратког даха, оставило је највећу штету коју је Партенон претрпео у целокупној историји свога трајања. С друге стране, крађа, изложбе и трговина артефактима оправдавани су венецијанском намером да се спасе античко наслеђе од османских пљачки и варварства. На овом месту вреди споменути пример тога како је једна венецијанска племкиња, више од једног века након Морозинијевих нечасних поступака у Атини, кривицу пребацила на Османлије, који су један антички храм користили као магацин за складиштење барута.

У поговору (*Epilogue*) Анастасија Стураити износи закључак да интеракција између насилних метода освајања власти на неком простору и политичке културе постоји и у друштвима попут венецијанског, које, на први поглед, квалификујемо као друштво са „умереношћу, префињеношћу и сјајем". У наставку ауторка запажа да је Морејски рат (1684–1699) пресудно утицао на производњу вести о војним успесима, кроз штампане текстове, памфлете, визуелне приказе, званична и популарна историографска дела и књижевност. Као заслужне за транслацију и оживљавање рата против зверски настројених Османлија у граду на лагунама, на месту веома удаљеном од ратног попришта, ауторка види припаднике венецијанског дипломатског и војног миљеа, који су, заједно са штампарима и државним историчарима, успоставили један званични и пожељан наратив о рату који се водио. Потцртава да је тај сукоб показао да *Serenissima* није била спремна мирно да се повуче из источног Медитерана, те да је очување својих прекоморских поседа видела као можда и најзначајнији стуб своје империјалне политике. Губитак Пелопонеза у наредном рату против Османлија (1714–1718) доживљен је утолико трагичније што је тридесетак година раније његово освајање било пропраћено медијски и прослављено на улицама Венеције. Упрошћено говорећи, рат је постао део свакодневног живота Венецијанаца, који нису

ратовали у дословном смислу речи. Вести с фронта су пре пуштања у штампу биле подвргнуте цензури и политичкој манипулацији од венецијанске елите, под маском покровитељства и сарадње с издавачима. Ауторка сматра да су прерађене вести с фронта наилазиле на плодно тло јер је међу Венецијанцима било дубоко укорењено виђење Османлија као вековних непријатеља, „легитимних мета насиља". Такође, А. Стураити одбацује претпоставку да су дипломатски односи, прекогранична комуникација и суживот, изналажење мирних решења, што све јесу били сегменти односа Венеције и Османлија, подразумевали и међусобно разумевање и уважавање. Напослетку, као сумарне закључке вреди издвојити нераскидиву повезаност империјалне политике и венецијанске популарне културе, као и овом студијом доказану тезу да Венеција није преферирала искључиво мирно решавање сукоба и да у ратовима није увек била страна која се само брани.

Сматрамо да се у иновативном методолошком приступу који је Анастасија Стураити понудила огледа највећи значај ове монографије. Уз то, посебну пажњу привлачи не тако уобичајен спектар коришћеног изворног материјала. Управо природа историјских извора омогућила је ауторки да студију обогати знатним бројем илустрација, које омогућавају интеракцију читалаца са штампаним текстовима и визуелним представама из периода Морејског рата. Такође, А. Стураити добро познаје релевантну историографску литературу, а ослања се и на доиста широк опус интердисциплинарних научних достигнућа, укључујући антропологију, филозофију, књижевност. У том контексту, на прикладним местима, употребом бројних цитата и изрека, стварала је увертиру за наратив који је у наставку имала намеру да развије и аргументује бројним примерима с изворних врела. За све истраживаче који се директно или посредно интересују за венецијанско-османске односе ова књига ће сигурно представљати важну научну референцу. То не значи да се не би требало увек изнова враћати и оним изворима који сведоче о њиховим дипломатским односима, прекограничној комуникацији, међусобним даривањима и сличном, јер су оба приступа неопходна за продубљено, комплетно и суштинско разумевање односа између двеју империја у раном новом веку.

Јелица ВУЈОВИЋ

Timothy Olin, *The Banat of Temesvar: Borderland Colonization in the Habsburg Monarchy*, Standford University Press, Stanford, California 2025, pp. 327

Банат је област која се може похвалити тиме да представља средишњу тему континуираног научног интересовања, које ни последњих година не јењава. Високу лествицу у новијој историографији поставио је Бенжамен Ланде, чије смо недавно објављено дело имали задовољство да прикажемо у претходном броју „Историјског часописа" (Benjamin Landais, *Nations, privilèges et ethnicité. Le Banat Habsbourgeois, un laboratoire politique aux confins de l'Europe éclairée*, Association Presses Universitaires de Strasbourg 2023, pp. 577). Историјску монографију о хабзбуршком Банату у 18. и 19. веку, о којој ће овде бити речи, такође можемо посматрати као резултат постојаног интересовања за централноевропску историју новог века, и то у Сједињеним Америчким Државама, где су се хабзбуршком државом бавили истакнути појединци, попут Гинтера Ротенберга и Чарлса Инграоа, а последњих година и неки млађи аутори. Један од њих је и Тимоти Олин, који се истраживачки посветио тој провинцији, док је као предавач ангажован на катедри за рану модерну историју европског континента на Централ колеџу у Ајови (Central College, Pella, Iowa, SAD). Резултате својих истраживања недавно је објавио у књизи која представља допуњено издање његове докторске дисертације, одбрањене 2015. године на Универзитету Перду (Purdue University, Indiana, SAD). Према његовим речима, архивска истраживања за то спровео је у Бечу, Будимпешти, Новом Саду, Зрењанину, Кикинди, Панчеву и Темишвару. Монографија је заснована на необјављеној архивској грађи и објављеним изворима, као и на обимној литератури на неколико језика. Конципирана је проблемски, са сложеном унутрашњом структуром, која ће бити поближе размотрена.

За илустрацију на корицама књиге аутор је одабрао литографску представу Темишвара из 1716, на којој су још увек видљиве џамије. Управо наредна година аустријског освајања главног града османског *Темишварског ејалета* (1717) означава нулту тачку у разматрању његове историје као превасходно миграционог подручја и предмета колонизационе политике новоуспостављене власти. У поднаслову књиге сугерисано је да тематски фокус представља „колонизација једне периферне области Хабзбуршке монархије". У хронолошком погледу, тежиште излагања обухвата почетке и крај интензивне фазе тог процеса, између 1720. и 1820/29. године. Потврђујући практичну примењивост

фразе о постојању „дугог 18. века”, аутор одјеке тог века види и у последичним догађајима 20. века.

Добре стране ове књиге су бројне. Посматрано изван њених основних тематских оквира, а то је колонизација немачких римокатолика, она представља обимно и фактографски богато штиво, не само о историји ове области, већ и о свим процесима који су се у том периоду одвијали у Хабзбуршкој монархији као својеврсном политичком и друштвеном конгломерату. Аутору није промакла готово ниједна тема од значаја за историју региона под влашћу Хабзбурга, и као да је имао потребу да објасни, како постулате њихове унутрашње и спољашње политике, тако и савремених друштвених и економских токова. С обзиром на америчку провенијенцију аутора, не треба да чуди што у свом приступу често настоји да европске трендове пореди с онима ван тог континента, нарочито их упоређујући с приликама на периферији отвореној за колонизацију великих империја какве су биле Велика Британија (на простору Северне Америке), Шпанија (на простору Средње и Јужне Америке) и Русија (на простору данашње Украјине). Такве паралеле су илустративне, иако спорадичне, па не оптерећују текст и доприносе његовом бољем разумевању.

Књига има пет поглавља, у оквиру којих по неколико потпоглавља, а структура излагања је проблемска. Прво поглавље – *Conquest and Construction* усредсређено је на историјски контекст аустро-турских ратова и управљања заснованог на доминантној економско-друштвеној доктрини камерализма. Друго поглавље – *Security and Loyalty: Colonial Settlement from 1718–1829.* представља одлике свих фаза колонизације у кључу тезе да су иницране и организоване како би испуниле политички концепт „безбедност и лојалност” на периферији државе (од програма Леополда Колонића с краја 17. века, преко управе генерала Мерсија, краткорочног депортовања бечких кажњеница и кажњеника, и потом ветерана, опсежне терезијанске колонизације као врхунца, и јозефинске с продуженим ефектима трајања и у 19. веку). Треће поглавље – *The Religious and Ethnic (Re-)Construction of the Banat* сагледава широке последице колонизације, и то као свесног покушаја власти да интервенише у верском и етничком мозаику провинције насељавањем римокатоличких заједница, строго изолованих по насељима или четвртима. О опредељењу аутора да излагање води кроз аргументацију о колонизацији као манифест бриге за „безбедност и лојалност” сведоче два потпоглавља под називима – *Security I: Controlling the Religious Makeup through Migrations and Conversion*, са закључком да је, иако

формално напуштен 1781, у великом делу епохе „католицизам био златни стандард за лојалност", и – *Security II: Land transfers and Mono-Ethno-Religious Settlement*, у коме сугерише да је расељавање и одузимање земљишта локалним заједницама у корист колониста створило предуслове за развој лоших суседских односа који, продубљени економским и културолошким различитостима, знатним делом никада нису превазиђени, упркос чињеници да је таква политика окончана и пре краја 18. века. Четврто поглавље – *Expectations Fulfilled? Colonists and the Government* базирано је на описима из наративних извора и литературе, како би илустровали закључак да су колонисти првобитно зависили од дотација државе, али да је дизајн колонијалног простора као изолованог удаљио немачке заједнице од других и допринео изградњи осећаја независности, нарочито у 19. веку. Пето поглавље – *Settlers Culture: Frontier Problems and Solutions* описује међуетничке односе, махом кроз сукобе и предрасуде засноване на стереотипима, али и друге аспекте који су допринели културолошкој изолацији колониста – од државне политике фаворизовања инокосних породица и поседа егзистенцијалног минимума, до последица које су по живот и привреду имали географски и климатски услови. Шесто поглавље – *Local Responses to Habsburg Rule I: Migration and Unrest* сегмент је који се бави локалним становништвом, и то историјом „Влаха" на основу већ уобичајеног тематског тројства – миграције, разбојништво и побуне. Седмо поглавље – *Local Responses to Habsburg Rule II: The Making of Serbs out of Rascians* посвећено је другој по бројности банатској локалној етничкој групи – „Рацима". Иако кратка, последња два поглавља такође стоје у функцији концепта о постојању политичког кључа „безбедност и лојалност", јер је пажња поклоњена оним догађајима у којима је лојалност локалних заједница компромитована у односу на аустријске власти. У случају „Влаха" због честих прелазака на османску страну (с тежиштем на догађајима у рату 1737–1739), а у случају „Раца" због неформалних и културних веза с Руским царством (с прекретницом у догађајима српске емиграције раних педесетих година 18. века). Неизоставни део контекста за разумевање политичке афирмације потоњих били су „трансимперијални" карактер положаја српског народа и његове верске привилегије, те учешће у локалној администрацији и војнокрајишком систему. Епилог – *The Banat Germans: 1848 to the Present* на мало простора настоји да сажме најважније догађаје и сентименте, махом посведочене у наративним изворима и литерарним делима, који су били манифести развоја немачке самосвести у банатском окружењу у развоју посебног ентитета у односу

на друге нације. Аутор сматра да је државна агенда, по којој су Немци насељени с циљем модернизације и индустријализације, повратном спрегом с временом обликовала њихову свест у културу самодовољности, па и супериорности. Коначно, на више места понавља тезу о томе да су, парадоксално, прихватајући национализам у 19. веку и спроводећи га у 20. веку у његовој екстремној варијанти националсоцијализма, проузроковали сопствени нестанак с простора Баната.

Наслови поглавља и потпоглавља не указују одмах на непосредни садржај и проблеме којима се баве, па ни на то да су њима, штавише, обухваћене готово све теме својствене епохи и региону. Аутор је, несумњиво, сматрао да историју колонизације немачке римокатоличке популације треба приказати у најширем могућем контексту. Посматрано у целини, књига има два сегмента. Први је истраживачки, фактографски и проблемски конзистентнији, зато што је концентрисан на период 18. века, који можемо сматрати правим тежиштем дела. Други део, међутим, као да представља вештачки продужено и помало изнуђено праћење формално истих (иако неретко суштински различитих, или бар недовољно изнијансираних) процеса с епилогом у догађајима 20. века. И док су свеобухватност и проблемска анализа с више аспеката највећи квалитети ове књиге, ипак се не можемо одупрети утиску да је ширина захвата примењена у излагању истовремено и њен највећи недостатак. Осим питању колонизације немачке популације, подједнака пажња придата је темама из историје хабзбуршке управе, локалних народа и свих облика миграција, као и, на наше изненађење, питању српске националне интеграције (потпоглавље „Безбедност II”). Двадесетак страница посвећених потоњој теми заиста представља сажету историју српског народа у Хабзбуршкој монархији, у којој готово ништа важно није заборављено. То кратко поглавље, међутим, истовремено представља и парадигму проблема који се намеће у овој књизи. Наиме, прегледно приказани догађаји из историје међусобних односа појединих локалних заједница и власти не сведоче нужно и сами по себи о сложеним културним феноменима, каква је историја менталитета или развој националног идентитета, које књига сугерише.

Приликом коришћења одређених етнонима чини се да су очитовани недоследност и „двоструки аршин”. Ограђујући се од употребе термина „Швабе”, који је присутан у изворима, и опредељујући се да шаролику масу колониста из западних праваца назива „Немцима” (не следећи манир у литератури чешће заступљене неутралније формулације „немачки и други колонисти” или сличних), аутор у исто време инсистира на

коришћењу изворних термина – „Раци” и „Власи” уместо Срби и Румуни, јер „никако не можемо знати какав је био стварни идентитет (и да ли икакав) тих група” (стр. XI). Осим логичке недоследности, која се крије у жељи да развој националног идентитета у првом случају прејудицира, а у другом то не чини, проблем донекле лежи у чињеници да приликом разматрања „рацког” и „влашког” случаја аутор користи литературу с тематиком проблема Војне границе у Хрватској (стр. 17–18), упркос постојању значајних разлика у историјском развоју те области у поређењу с Банатом (географских, политичких, етничких). Нешто касније, превиђајући првобитни став, у поглављу „Раци постају Срби” доследно користи етноним Срби.

Иако аутор има слуха за релативну синонимску вредност основних и често коришћених појмова – „германизација”, „католицизација”, „европеизација”, његове дефиниције смо прихватили као делимично адекватне, не толико због чињенице да их користи у њиховој колоквијалној и савременој семантици – подразумевајући „западноевропски индустријски амбијент”, већ због превеликог напора уложеног у то да те појмове интерпретира у кључу „модернизације”. Досадашња историографија је питању колонизације у Банату приступала са становишта економске и социјалне историје, нарочито ако се има у виду да је Банат имао статус „наследне земље” и простора подложног централној управи, која је у њему неретко експериментисала, све до тренутка када је питање његове финансијске исплативости проузроковало промену тог статуса. Економска мотивација колонизације у овој књизи, међутим, ограничена је на помало површан аргумент о постојању мотива заснованог на претпоставци о „радиности” Немаца, иако је истовремено указано на прегршт извора који сведоче о сасвим супротном ефекту њиховог насељавања (као у случају војних ветерана и бечких кажњеница, којима је аутор посветио дужну пажњу). Олинов приступ генерално предност даје политичкој димензији колонизације и по томе се разликује од оног који су пре више деценија заступали, на пример, Ернст Шимша и Колин Томас, чији радови засновани на примарној изворној грађи, нажалост, нису у списку коришћене литературе.

Управо једна од наших примедаба тиче се опредељења да концепт „безбедност и лојалност” буде искоришћен не само као лајтмотив у излагању, већ и као нови аспект у сагледавању питања колонизације у Банату. Тиме су многи други паралелни процеси упрошћени и сведени на тврдњу да је колонизација Немаца за Хабзбурге била заснована на „централном циљу који је до 1780-их била премиса да се на периферији

насели лојално становништво" (стр. 11–12). Дискурс о безбедности и његовој нуспојави – проблемском питању лојалности, намећу се као изнуђено „концепцијско решење", које отвара друге методолошке проблеме. Пре свега, аутор се позива на селективно одабране изворе који показују да је државна управа заиста утврдила хијерархију међу етнијама према предоченом кључу о степену исказане лојалности, рангирајући Немце на првом, Раце на другом, а Влахе на трећем месту (демантујући првобитну тезу о непостојању „стабилних" етницитета). Иако извори сведоче о постојању дискурса у коме је лојалност проблематизована на нивоу највише централне управе и царског двора, сматрамо да то није чињено под агендом константно постојеће политичке претње, нарочито ако се има у виду да је популација на фактичким државним рубовима била искључиво „локална" и вековима интегрисана у друштвени систем Војне крајине, која је подржавана као гарант безбедности. Истовремено, аутор није заборавио на чињеницу да је с доласком на власт Јозефа II предност у насељавању дата локалним народима, те да је инсистирање на „безбедности и лојалности" заснованој на етницитету и вероисповести био механизам превазиђен већ у разматраној епохи.

Ширина захвата допринела је постојању извесних неконзистентности у одабиру чињеница, или тачније у опредељењу за постојеће историјске конструкције, уместо за примену поступка деконструкције. Бројне интерпретације саопштене су на основу примера који припадају широкој хронолошкој равни, чиме је доведен у питање закључак донет на основу произвољног одабира међусобно временски удаљених догађаја, не нужно истог сазнајног квалитета. На пример, поређење по сличности с аспекта државне дотације као основног оквира реализације доминира у приказу колонизација различитих епоха – грофа Мерсија, царице Марије Терезије и цара Јозефа II, по цену истовремено изостављених разлика које су проистицале из агенде барокне католицизације Карла VI и грађанског просветитељства Јозефа II у погледу мотива и метода колонизације. Изостала је и јасна интерпретација резултата немачке колонизације, што је разумљиво, будући да се под један закључак нису могли подвести многоструки токови тог процеса, чији су актери били различите групе. Аутор се посветио колонизацији Бугара и Павлићана у 18. веку, али се само успутно осврнуо на исти процес код протестаната мађарског, немачког и словачког порекла, с немерљиво далекосежнијим последицама. Тумачење по коме је природни прираштај разлог вишеструког пораста немачке популације такође превиђа постојање деликатних процеса етничких стапања појединих група по верском

кључу. Коначно, ни теза о томе да су застареле облике привређивања примењивали локални народи, док је индустријализација све до почетка 20. века пре свега постојала код Немаца, није сасвим одржива уколико није поткрепљена подацима из економских и демографских статистика (којима није поклоњено превише простора). Стиче се утисак да су закључци о положају и одликама немачке националне заједнице крајем 19. и почетком 20. века изведени првенствено на основу пројекција историјских података терезијанске и јозефинске епохе 18. века. Пренебрегавање историјског развоја 19. века, међутим, може се оценити као дубоко проблематично. Аутора аболира само чињеница да су, иако без сопственог истраживања, ти закључци углавном приказани у складу с општеприхваћеним резултатима досадашње историографије.

Водећа претпоставка заступљена у књизи може бити резимирана на следећи начин: Хабзбурзи су у 18. веку колонизовали немачке римокатолике као решење за проблем „безбедности и лојалности" на периферији, али су стварајући изоловане и недовољно бројне заједнице колониста успели да у епохи успона национализама створе елемент који је ту идентитетску матрицу прихватио до екстремних облика, и практичног самоуништења. Иако на први поглед та гломазна теза изгледа привлачно, чини се да је опредељење за дискурс о политици вођеној у кључу „безбедности и лојалности" претходило истраживању националних историја у Банату и њиховом сагледавању, те допринело „урамљивању" у концепт. Истрајавање на њему тим пре изгледа неосновано, па ни аутор није пропустио да наведе све опречне ставове присутне, како у изворима, тако и у литератури, демантујући га и сâм на неким местима у књизи. Савладавање огромног временског опсега кроз скоковите приказе догађаја из хронолошки удаљених тачака, те утисак да су закључци о процесима донети под утицајем претходно формираних ставова – сматрамо најслабијим странама књиге. Од бољих страна истичемо хвале вредан труд аутора да на једном месту обједини огроман број података и прикаже многобројне процесе из историје једне европске провинције, несумњиво егзотичне и примамљиве, како за ондашње централне власти у Бечу и колонисте с територије Светог римског царства, тако и за данашње истраживаче у Сједињеним Америчким Државама.

Јелена ИЛИЋ МАНДИЋ

Недељко В. Радосављевић,
***Зворничка митрополија у Васељенској патријаршији (1766–1880)*,**
Синај, Бијељина – Историјски институт, Београд 2024, 310 стр.

Недељко Радосављевић, научни саветник Историјског института Београд, аутор је монографије *Зворничка митрополија у Васељенској патријаршији (1766–1880)*, објављене у сарадњи Историјског института и издавачке куће Православне епархије зворничко-тузланске, под духовним и уредничким покровитељством Његовог високопреосвештенства господина Фотија, архиепископа и митрополита Зворничко-тузланског.

Истраживања историје Православне цркве на простору Босанског пашалука, посебно у периоду након укидања Пећке патријаршије, до сада нису била довољно обухватна. У том контексту, положај и улога Зворничке митрополије, која је у наведеном периоду деловала под јурисдикцијом Васељенске патријаршије, а под влашћу Османског царства, захтевају темељније научно разматрање. Упркос значајној улози коју је та епархија имала у верском, друштвеном и политичком простору на територији коју је обухватала, остајала је ван фокуса систематски и критички утемељених научних истраживања. Томе је допринело одсуство континуитета њеног институционалног постојања, а и чињеница да је била једна од територијално најмањих епархија Пећке, а затим Васељенске патријаршије.

Када је реч о структури монографије, садржи уводни део, једанаест поглавља, речник страних и мање познатих речи, регистре имена, географских појмова и институција. Обогаћена је бројним илустрацијама, од којих посебно истичемо карте митрополије из 1833. и 1880. године на унутрашњим странама корица, фотографије докумената, портрете митрополита и цркава фотографисаних у садашњем времену. Истраживање Недељка Радосављевића заснива се на јасно дефинисаним методолошким принципима, при чему су хронолошке границе рада условљене кључним догађајима из историје Српске православне цркве – укидањем Пећке патријаршије 1766. године и склапањем Конвенције између Васељенске патријаршије и Аустроугарске монархије 1880. године. У уводном поглављу, под називом *Проблем истраживања*, аутор пружа преглед коришћених извора, похрањених у домаћим и страним архивима (Републике Турске, Републике Бугарске и Федерацији Босне и Херцеговине) и досадашњих историографских разматрања. Она су

малобројна и заснована су на скромној грађи словенског порекла. Научни приступ у овој монографији ослоњен је на прворазредне изворе различите провенијенције – словенске, грчке и османске, од којих је већина, до сада, била непозната научној јавности. Захваљујући томе, у раду се изводе нови, аргументовано утемељени и прецизни закључци.

Првих седам поглавља структурисано је хронолошки. Кроз детаљну анализу кључних политичких, друштвених и црквених догађаја на ширем простору Балкана у периоду од 1737. до 1880. године, омогућено је разумевање историјског контекста у оквиру којег је дошло до формирања, а затим и институционалног деловања Зворничке митрополије. Последња четири поглавља имају тематски карактер. У њима се посебна пажња посвећује зворничким митрополитима, чије су биографије реконструисане са намером да се прикаже њихов целокупни животни пут. Поред тога, обрађене су територијалне границе и административна седишта митрополије, њене цркве и манастири, чиме је значајно допуњена слика унутрашње структуре и духовног живота.

У првом поглављу, под називом *Пећка патријаршија и Хабзбуршко-османски рат 1737–1739*, аутор разматра историјске околности које су водиле ка укидању Пећке патријаршије 1766. године, односно ка успостављању Зворничке митрополије. Успеси Хабзбуршке монархије у ратовима против Османског царства (1683–1699, 1716–1718), подстакли су на нову офанзиву 1737. године. Црквени великодостојници Пећке патријаршије, погрешно процењујући војне могућности хабзбуршке војске, укључили су се у организацију устанка. Током рата, административна структура Пећке патријаршије је нестала. Патријарх и неколико митрополита избегли су у Монархију, док је неколико архијереја умрло. По окончању рата, који је завршен поразом Хабзбуршке монархије и променом границе, Београдско-карловачка митрополија престаје да постоји у дотадашњим административним и територијалним оквирима. Иза одбегле јерархије остали су велики финансијски дугови који су се с временом увећавали, представљајући терет епархијама, јемцима и наследницима.

У другом поглављу, под насловом *Васпостављање Зворничке митрополије*, на основу података из извора до сада непознатих или недоступних претходним истраживачима, аутор закључује да је Зворничка епархија васпостављена у јесен 1740. године. До 1766. године она је била засебна црквена област, којом су у својству намесника управљали митрополити суседних епархија – Ужичко-ваљевске и Дабробосанске. Такво стање је трајало до финансијског слома Пећке патријаршије, који је довео до њеног формалног укидања. Услед тога,

Васељенска патријаршија постаје једина аутокефална помесна православна црква на територији Балкана.

Треће поглавље, *Зворничка митрополија у Васељенској патријаршији 1766–1804*, обрађује период од постављања првог званичног зворничког митрополита Григорија Галаноса под јурисдикцијом Васељенске патријаршије крајем 1766. године, до повлачења митрополита Герасима 1804. године. Григорије је успоставио митрополијски двор у Зворнику, уредио епархијске канцеларије и финансијске послове. Након његовог преласка на чело угледне Кесарокападокијске митрополије 1773. године, епархијом је почео да управља митрополит Герасим. Он се залагао за очување верске стабилности, настојећи да избегне директно мешање у политичке и војне сукобе великих сила са Османским царством, те да сачува свештенство и вернике у изазовним околностима. Повлачење митрополита Герасима са трона 1804. године, услед старости и нарушеног здравља, временски се поклапа са избијањем Првог српског устанка у Београдском пашалуку, чиме се завршава једно значајно поглавље у прошлости Зворничке митрополије.

Стање митрополије од 1804. до 1833. тема је четвртог поглавља. Нови митрополит Јоаникије, пореклом Србин, био је суочен са великим изазовима и недостатком поверења османских власти. Указујући на веродостојност података који говоре о начину и времену смрти митрополита Јоаникија, Радосављевић расветљава досадашње забуне. Насупрот ранијим мишљењима да је митрополит убијен 1807. године, аутор документовано доказује да се Јоаникије упокојио тек 1812. године. Као потврда те тврдње наводи се акт о избору његовог наследника, митрополита Гаврила, из августа 1812. године, у којем се експлицитно каже да је избор извршен непосредно након Јоаникијеве смрти. Новом митрополиту је указано поверење у преговорима за решавање српских питања из Београдског пашалука. Такође, заслужан је за обнову светиња у Јадру и Рађевини, деловима Зворничке митрополије који су страдали током Првог српског устанка, као и за оживљавање просветне делатности. Османске власти су пажљиво мотриле на однос зворничких митрополита према политичким дешавањима на Балкану.

Пето поглавље прати важна збивања између 1833. и 1836. године. После припајања шест нахија Кнежевини Србији 1833, укључујући Јадар и Рађевину, питање црквене јурисдикције било је поново отворено. У његовом решавању значајан чинилац опет постаје Васељенска патријаршија. Проблем присаједињења били су финансијски губици, јер су те две области давале 39,53% од укупног прихода у целој митрополији.

Званично, Јадар и Рађевина су јула 1836. припојене Православној цркви у Кнежевини Србији, односно Шабачкој епископији. Од територијалног до црквеног присаједињења, црквено-административна власт зворничког митрополита никада није довођена у питање, али је била сужена, а приходи су били редуковани.

Стање у митрополији од губитка Јадра и Рађевине до премештања митрополијског трона из Зворника у Тузлу, тема је шестог поглавља – *Зворничка митрополија 1836–1852*. Велике кризе у Османском царству, праћене бројним устанцима, наметнуле су потребу за темељним реформама. Идеје које је покренула образована османска елита ради модернизације царства наишле су на снажна супротстављања у периферним деловима државе, посебно у Босанском пашалуку. Једно од жаришта отпора налазило се у Зворничком санџаку. Побуна локалних власти коначно је сломљена по окончању војне експедиције којом је руководио мушир Омер-паша Латас. Извршена је административна реформа, уместо санџака оформљени су кајмакамлуци (окрузи) и мудирлуци (срезови), а центар пашалука је премештен из Травника у Сарајево. Зворнички митрополити су се трудили да остану одани својој духовној мисији, али и да не угрозе поверење османских власти.

Седмо поглавље *Зворничка митрополија 1852–1880*, обрађује интензиван период током којег се променило неколико митрополита и један администратор. Митрополит Агатангел је био повучен с трона због давања подршке народу током устанка за решавање аграрног питања. Управу над митрополијом преузео је администратор Мелетије, који је, услед лошег односа према свештенству и верницима, остао запамћен као негативна личност. Уредбом за Босански вилајет 1865. године враћено је санџачко уређење. Центар Зворничког санџака премештен је у Тузлу. Дешавања током осме деценије 19. века донела су историјске промене за Босански пашалук, односно за Османско царство. Једна од одлука Берлинског конгреса 1878. године била је аустроугарска окупација Босне и Херцеговине. Смена власти је донела промене када је реч о начину избора митрополита и о функционисању Православне цркве. У пролеће 1880. године потписана је Конвенција између Аустроугарске и васељенског патријарха. Према овом акту, нове власти су заправо контролисале избор митрополита и деловање црквено-школских општина, док је Васељенска патријаршија задржала право на процедуру номиналног избора. Све три митрополије у Босни и Херцеговини формално су биле у саставу Васељенске патријаршије до 1922. године. Тиме је завршен период дуг 134 године у коме је Зворничка митрополија

била део Васељенске патријаршије, под османском влашћу. Нове, неповољне околности убрзале су борбу српског народа за аутономију цркве и школе.

У осмом поглављу *Зворнички митрополити: избор, рукоположење и устоличење*, аутор подсећа да је дотична митрополија имала вишевековну традицију, али не и континуитет у постојању. Од утемељења 1740. године до 1766, управу су вршили администратори из суседних епархија. У том периоду налазио се један дабробосански и четири ужичко-ваљевска митрополита. Поред Ужичко-ваљевске митрополије, свима њима је у архијерејској титули стајало и то да су „митрополити Санџака Зворничког". Од 1766. године, зворнички митрополити су бирани на уобичајен начин, на Сабору архијереја Васељенске патријаршије између три кандидата. Избор се обављао у Цариграду или на месту које би Патријаршија одредила. Уписивани су у „Свештени кодекс Велике Христове цркве". По исплати пешкеша, новоизабрани митрополит добијао је султанов берат, а затим од Патријаршије синђелију и печате. Локалне власти су добијале преписе дипломе које су уносиле у деловодне протоколе, сиџиле. Аутор опажа да су се сиџили показали у неким ситуацијама као поузданији чувари докумената од канцеларија које су их издале. По добијању берата, синђелије и печата, митрополит би одлазио у епархију и обавештавао свештенство и народ патријарховом посланицом, која је по садржају била слична синђелији. Није остала ниједна сачувана посланица за Зворничку митрополију. По избору и рукоположењу у епископски чин, уколико га кандидат није имао, вршено је устоличење у седишту митрополије. После 1880. године, потврда избора је прво долазила од аустроугарских власти, па тек онда од Васељенске патријаршије.

У деветом поглављу *Границе и средиште митрополије: митрополитска титула*, аутор истиче важност извора првог реда, османске државне, као и црквене провенијенције на српском и грчком језику. Указује на чињеницу да из османских времена, а ни из периода аустроугарске окупације, није остао сачуван ниједан потпуни попис Зворничке митрополије. Стога, кључни за одређивање границе Зворничке митрополије јесу сачувани пописи и подаци из суседних епархија, пре свега из Дабробосанске митрополије из 1887. године. У време настанка Зворничке митрополије 1740. године, она се помиње као „Митрополија Зворничког санџака", али се њен простор није поклапао са истоименом административном јединицом. Значајни делови – Осат, Лудмер, Бирач, Маглај, Сребреница и Власеница припадали су Дабробосанској

митрополији. Место у коме се налазио архијерејски трон зависило је од више чинилаца. У периоду до 1752, када је Зворничком митрополијом управљао дабробосански митрополит Гаврило Михић, административни центар се налазио у Сарајеву. Током управе ужичко-ваљевских митрополита до 1766. године, седиште се налазило у Ваљеву. По успостављању засебних митрополита, трон се налазио у Зворнику. Овде се, поред цркве, налазила зграда у којој је надлежни архијереј становао. Ново митрополијско седиште постаје Тузла 1852. године. Када је реч о архијерејској титули, аутор наглашава да је она пратила развој административне структуре на простору који је обухватала Зворничка митрополија. У односу на изворе који потичу из Васељенске патријаршије, османски имају другачију и једноставнију формулацију титула зворничких митрополита. Архијерејске титуле у Патријаршији с временом се мењају и добијају свечанију ноту. Почевши од зворничког митрополита Јоаникија па надаље, у њихове титуле уведен је елемент „пречасни". Поред тог почасног звања, он је понео и титулу „егзарха Далмације", коју су упоредо носили и дабробосански митрополити. Први зворнички митрополит који је носио архиепископско достојанство епархијског седишта, био је Гаврило. Промена места трона довела је до измене назива архиепископске титуле, па зворнички митрополити постају тузлански архиепископи.

У деветом поглављу под насловом *Митрополити: Биографије*, аутор износи јединствене и до сада необјављене податке о животима девет зворничких митрополита и једног администратора у периоду од 1766. до 1880. године. На основу анализе извора различите провенијенције, успешно је реконструисан тачан хронолошки редослед митрополита, као и њихов целокупан животни пут – од порекла и раних година, преко службовања у оквиру црквене хијерархије, до деловања након напуштања зворничке епархије. Како је постављала митрополите који су имали високо образовање и који су већином успевали да изграде добре односе са свештенством и народом, намеће се закључак да Васељенска патријаршија није занемаривала српске структуре, бар када је реч о овој митрополији.

Последње поглавље јесте *Цркве и манастири Зворничке митрополије 1776–1880*. Утврђивање тачног броја цркава и манастира, који су подизани у различитим временским периодима, отежано је чињеницом да никада није спроведен њихов детаљан попис, као и да су бројни храмови уништавани током ратова или устанака. До припајања Јадра и Рађевине Шабачкој епископији 1836. године, у Зворничкој митрополији налазиле су се 22 цркве и два манастира (Троноша и Тавна) активна у

континуитету. Већина њих је подигнута у 18. и почетком 19. века. Преовлађују цркве брвнаре или капеле грађене од слабијих материјала. Године 1880. забележено је 18 цркава и један манастир. Највећи број храмовних посвећења односио се на празнике Пресвете Богородице. Аутор претпоставља да је то последица утицаја митрополита грчког порекла, посебно оних који су рођени у Цариграду, граду чија је заштитница била Пресвета Богородица.

Зворничка митрополија у Васељенској патријаршији (1766–1880) показује резултате темељног и исцрпног истраживачког рада заснованог на изузетно значајној и до сада делимично коришћеној историјској грађи. Захваљујући јасном и прецизном стилу излагања, доследној употреби стручне терминологије и примени методолошки утемељених истраживачких поступака, Недељко Радосављевић је још једном поставио висок стручни критеријум у савременој историографији. Ово издање представља незаобилазну литературу, како за академску заједницу, тако и за ширу читалачку публику заинтересовану за историју Цркве и друштвенополитички контекст Балкана у османском периоду.

Јелена ГЛУШАЦ

***Државно-правни оквири и осећање припадности: српски колективни идентитети у новом веку*, зборник радова, Бранко Бешлин... [и др.], Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Београд 2024, 210 стр.**

Крајем прошле године је, у издању Филозофског факултета Универзитета у Београду, објављена тематска публикација посвећена увек актуелном питању српског идентитета у прошлости. Ова студија, коју потписује колектив аутора: проф. др Бранко Бешлин са Филозофског факултета Универзитета у Новом Саду, др Исидора Точанац Радовић, др Јелена Илић Мандић и др Марија Андрић из Историјског института у Београду, представља део серије издања истог издавача која је настала као резултат рада на пројекту *Концепти национализама и патриотизама у српском политичком дискурсу – средњи век, нови век, савремено доба*, под руководством проф. др Смиље Марјановић-Душанић, који је остварен у оквиру програма *Идеје* Фонда за науку Републике Србије. Аутори књиге су у склопу пројекта били део радног тима за нови век и имали су сложен

задатак да истраже и читалачкој публици представе свеобухватан поглед на развој концепта српског идентитета у периоду од 17. до 19. века.

Како је истакнуто у *Уводу* књиге (стране 7–8), тема развоја српског идентитета и његове везе са феноменима национализма и патриотизма у времену настајања модерних нација, упркос великом значају и популарности, није до сада свеобухватно истраживана и у Србији нема историчара којима би ова проблематика била основно научно опредељење. Због недостајућих претходних истраживања, аутори су се определили да следе класичну методологију историјских истраживања, која се заснива на проналажењу, читању и анализи примарних историјских извора. Приликом анализе извора узели су у обзир различите теоријске постулате којима су до сада објашњавани феномени национализма и патриотизма. Аутори су посебну пажњу посветили критичном проучавању употребе појмова којима су у прошлости означавани колективни идентитети с циљем да се избегне њихово погрешно тумачење или анахроно коришћење.

Први рад, од укупно четири, колико студија садржи, насловљен *Између идентитета и правног положаја: трговци са османског Балкана у Венецији* (стране 9–42), написала је др Марија Андрић, научна сарадница Историјског института у Београду. Ауторка је, анализирајући обимну документацију о балканским трговцима који су боравили у Млетачкој републици, а која се чува у Државном архиву Венеције, настојала да идентификује облике њихових колективних идентитета. Указала је на велике тешкоће приликом покушаја идентификовања етничког порекла, односно националне припадности трговаца са Балкана у доступним изворима. Национални идентитет, наиме, није играо важну улогу у односу Млетачке републике према балканским трговцима. Од значаја за млетачку администрацију били су искључиво подаништво и вера, односно одговори на питања које државе су трговци са Балкана били поданици и које су вероисповести. Од поменутих карактеристика зависио је правни оквир њиховог трговачког деловања, као и могућности смештаја. Осим што су трговци били махом поданици Османског царства, у млетачким изворима су углавном били означени као „Турци" (муслимани) и хришћани, а нешто ређе као католици и „Грци" (православни). Верска припадност је понекад истицана од самих трговаца, поготово у случају католика, како би се од млетачке управе добили нешто повољнији услови за рад. О питању идентификације порекла трговаца у документацији, превладавало је оно географско. Трговци су, тако, често били означавани као босански, српски, или као

они из Босне, односно Србије. Поводом тог питања је веома значајна спознаја да је млетачка администрација користила и појам нације (natio) како би означила колективни идентитет трговаца, али не у модерном смислу те речи као ознаку националне припадности. Појам се, заправо, користио у нешто изворнијем смислу као место рођења, односно порекла. Тако су трговци из Босне били понекад колективно означени као *nationi Bossinesi*, што заправо у преводу представља заједницу трговаца из Босне, а не националну афилијацију у модерном смислу те речи. Ауторка је истакла како употребу појма нације увек треба тумачити и преводити водећи рачуна о ширем контексту у којем је он употребљен, са назнаком да је он најчешће представљао ознаку колективног географског порекла, а не етничког или националног.

Наредни рад у књизи, који потписује др Исидора Точанац Радовић, виша научна сарадница Историјског института у Београду, насловљен је *Етничка и верска заједница у привилегијама хабзбуршких владара (1690–1743): Срби – Расцијани – Илири* (стране 43–80). Ауторка је за потребе студије детаљно анализирала привилегијалне документе хабзбуршких владара с краја 17. и из прве половине 18. века, који су издати Србима као народу и Православној цркви, касније организованој као Карловачка митрополија, која је представљала најзначајнију организацију српског народа на подручју Хабзбуршке монархије и својеврсног носиоца и спроводитеља поменутих права. Специфичан статус Карловачке митрополије се огледао у чињеници да она није била само верска, црквена организација, већ и општенародна, односно српска. Привилегијална права, адресирана на пећке патријархе и касније карловачке митрополите, изричито су се односила на православну заједницу која је била етнички ближе специфицована као српска. Анализа терминологије у поменутим документима, коју је спровела Ирена Точанац Радовић, показала је да је с временом долазило до битних измена управо у сегменту идентификације и адресирања колективитета. У раним исправама хабзбуршких владара превладавао је појам Расцијани за означавање колективног идентитета народа. Овај појам је недвосмислено преузет из старије угарске терминологије у којој су Срби најчешће називани Рацима, Расцијанима, односно Рашанима, према средњовековној српској рашкој држави. Како ауторка истиче на неколико места, у документима се понекад наилази и на јасно објашњење да су речи Расцијани и Срби (Сервијани) синоними. Од почетка 18. века и владавине Јозефа I у документима све чешће почињу да се појављују појмови Илири и илирски уместо претходно коришћених Расцијани/ски или Сервијани/ски. Ова

значајна промена, како Ирена Точанац Радовић уочава, почела је да се примењује најпре у документима издатим преко Тајне дворске канцеларије у Бечу, а касније и преко других инстанци. У неким документима се изричито наводи да појам илирски представља синоним за српски, односно расцијански, мада је приметна све чешћа самостална употреба термина. Све чешће коришћење илирске идентитетске одреднице у хабзбуршким документима донекле је објашњиво ширим контекстом перцепције идентитета на Балкану у 17. веку. Концепт имагинарне илирске нације, као обједињујућег идентитета словенских народа на Балкану, са снажном, мада лажном везом с античким заједницама и из тога произашлог идентитетског континуитета, појавио се још у 16. веку. Ова идеја је актуелизована током хабзбуршких војних успеха против Османлија крајем 17. века, када се формирао новији концепт Илирика као географске области и илирског идентитета као превладавајућег на западном Балкану. Власти Српске цркве су такође користиле појам Илирик у географском смислу, а од првих деценија 18. века преузимају терминологију бечких канцеларија, те се владару обраћају користећи управо илирску идентитетску одредницу као синоним за српску. У другој половини 18. века придев илирски постаје превладавајући синоним за српски у употреби у званичним документима Карловачке митрополије, о чему сведоче и закључци Темишварског сабора 1790. године.

Виша научна сарадница Историјског института у Београду др Јелена Илић Мандић дала је допринос студији радом насловљеним *Граничарско друштво и његове протонационалне идентитетске парадигме* (стране 81–130). Ауторка се позабавила изузетно сложеним питањем идентитетске слојевитости Крајишника, односно војних граничара који су живели на простору Војне крајине. У раду је анализирала сваки аспект који је утицао на различите нивое колективног идентитета граничара, почев од њиховог посебног правног и социоекономског статуса у односу на остале поданике у Хабзбуршкој монархији, све до поистовећивања са формираним војно-територијалним јединицама као што су биле регименте и генералати. Ауторка примећује да су класичне етничке одреднице углавном изостајале приликом идентификације разних група граничара. То се тумачи слабим интересовањем власти за утврђивање етничке или националне припадности својих поданика на овом простору, која није имала ефективне вредности за војну службу или економски потенцијал. Изузетак представља рани период 17. века када се, пре свега у подунавском и савском рејону Војне крајине користи појам „рацка

народна милиција" (тј. српска) као ознака за тамошњу војну структуру. У другој половини 18. века на том простору су формиране и једине регименте са изразитом националном одредницом у званичним именима: Илирско-банатска регимента, Немачко-банатска регимента и Влашко-илирска регимента. Тиме се посредно признавао и етнички карактер становништва на тим просторима. Превладавајући термини у архивској грађи којима су идентификовани граничари током 18. века, међутим, представљају етно-национално и верски неутралне изразе какви су Крајишници, граничари, милитари, народна милиција, граничарски народ/нација (*Nation*), али и географски одређеније као на пример Баналисти (у области Баније). За Србе се као синоним од половине 18. века у Монархији одомаћила употреба термина Илири. На подручју Војне крајине су најчешће били идентификовани и кроз верску призму, као верници Православне цркве, односно као шизматици, грчко-источни, грчко-несједињени, ортодоксни, староверни. Несумњиво је да је саставни део идентитета граничара било и усмерење ка династији Хабзбург, која је представљала оличење државе, те су лојалност и осећања патриотизма били нераскидиво везани за личност владара и његову директну власт над Војном крајином, коју су граничари доживљавали као свој ентитет. Поред специфичне врсте обласног патриотизма, граничари су развили и врло неуобичајену врсту сталешког идентитета. Уместо феудалног господства, граничарску елиту су представљали знаменитији официри који су, у случају православних Срба, имали и своје представнике на народно-црквеним саборима, где су чинили посебну групу, односно својеврсни сталеж. Православни Срби граничари су, према ауторкиној анализи, свој крајишки идентитет градили на свести о привилегованом статусу у односу на оне у провинцијалу. Слобода вероисповести, слобода уживања поседа, као и личне слободе уз специфичне војне обавезе креирали су концепт повлашћене посебности која се дубоко укоренила у свест и тиме постала стуб идентитета. Веома је значајна ауторкина теза да је саставни део перцепције о привилегованом статусу православних Срба у Монархији била и њихова свест да је такав положај био резултат процене бечких власти о њиховој војној користи за Монархију. У начелу су тако безрезервна лојалност Хабзбурзима и висок ниво династичког патриотизма међу граничарским Србима били условљени страхом од губитка привилегија у случају да власт изгуби у њих поверење или процени да нису били више од користи за војне потребе државе. Теза је поткрепљена и низом докумената у којима јерархија Карловачке митрополије настоји да спречи било какве иступе нелојалности према

цару од својих верника, очигледно у страху да би то угрозило сам статус црквено-народне аутономије и привилегија. Управо тако широко распрострањена свест о посебности и привилегованом статусу међу граничарима, према ауторкином мишљењу, представља стуб граничарског идентитета који је опстао и деценијама након укидања Војне крајине и последично губитка поменутог статуса. Граничарски идентитет је опстао у форми носталгичног сећања на стара времена и све сегменте који су га пратили попут мита о херојству и одбрани царства од Турака, романтичног погледа на међусобну лојалност царског двора и граничара и, пре свега, на концепт слободарског друштва у Војној крајини.

Завршно поглавље књиге, насловљено *Либералне идеје у концептима нације и државе код Срба (1790–1870)* (стране 131–167), потписује редовни професор Филозофског факултета Универзитета у Новом Саду проф. др Бранко Бешлин. У раду је, на темељу списа знаменитих српских интелектуалаца и политичара с краја 18. и из 19. века, представљен развој новог концепта идентитета код Срба, национализам и патриотизам прожети либералним идејама. Такав концепт није био посебност српског народа већ модерна тековина присутна у већини земаља Европе. Као почетна хронолошка одредница одабран је народно-црквени сабор у Темишвару 1790. године на којем су се о питању будућег статуса Срба у Монархији сукобиле две струје. Посебна је пажња посвећена струји коју су превасходно чинили посланици из редова грађана и племића, која је тражила компромисно решење с угарским сталежима, а не ослонац на бечки двор. Њихов најзнаменитији представник, племић Сава Текелија, у многобројним говорима и списима током свог живота формулисао је један нови приступ према српском идентитету. Сматрајући се српским родољубом и, истовремено, угарским патриотом, Текелија је захтевао инартикулацију српских привилегија у угарски уставни систем и у томе видео гаранцију за очување српске посебности, али без привилегованог статуса у односу на друге народе. Према његовом мишљењу, Угарска је била отаџбина многих различитих народа и сви су они истовремено били део једне народности, односно део угарске нације. Овакав концепт вишеслојног националног идентитета био је у складу са изградњом угарске политичке нације, која се ослањала на племићки сталеж, традицију, право и територију Краљевине Угарске. Текелија је у писмима Наполеону Бонапарти наговестио и другачији вид националног и политичког организовања на Балкану, призивајући уједињење читавог полуострва у једну „илирску", политичку, али и идентитетску целину, идентификујући као главну сметњу обласне идентитете који теже да буду

национални, попут хрватског или босанског. Текелија је сматрао да су католици на Балкану такво име већ прихватили, а да православнима није било мрско, те би се тако пребродио верски јаз и тензије између појединих група, што би омогућило уједињење у једну државу. Аутор објашњава како се управо у то време Европом почео ширити концепт политичке нације, одређен најпре постојећом државом у којој је већ успостављена доминантна култура или језик, попут Француске, те који је под нацијом подразумевао све становнике државе, без обзира на порекло, веру и друге карактеристике. Паралелно, с временом се развио и супротан концепт који се заснивао на постојећој култури и језику народа који је тежио да тек створи државу, често на укор других, постојећих држава. Овај концепт национализма, који је препознавао стуб нације у пореклу, био је посебно привлачан народима попут Срба, расејаним по политичким ентитетима различитих империја. Како аутор констатује, то је био и главни разлог зашто се у српском језику интелектуалаца романтичарске епохе 19. века није правила никаква разлика између појмова народ, народност и нација. О томе сведоче и списи Вука Стефановића Караџића, које аутор цитира у раду. Проблем компатибилности истицања српског етничког идентитета заједно с угарским патриотизмом Бешлин сликовито описује кроз деловање и радове Јакова Игњатовића, док кроз списе млађе генерације српских либералних политичара, Светозара Милетића и Михаила Полита Десанчића, указује на потешкоће у усклађивању тежњи за еманципацијом српског идентитета и сарадњи са мађарским владиним круговима, који су промовисали идеју о мађарској политичкој нацији у Угарској. Као контраст, али и допуна претходно анализираног деловања припадника елите хабзбуршких Срба, аутор је на крају читаоцима предочио анализу опуса Владимира Јовановића, истакнутог политичког мислиоца у Србији 19. века. У његовом случају су идентификовани разни страни утицаји на формирање политичких идеја, али је превагу ипак однела европска револуционарна народна мисао 19. века, по узору на Италију и Немачку. Јовановић је Србе видео као народ који од памтивека тежи ка слободи, а њу је дефакто поистовећивао са народном државом која би објединила све Србе у једну целину, односно државу. Тиме је остварен спој демократичности и револуционарности, типичан за Европу тога времена и у супротности са концептом чистог легалитета, на који су се често ослањале конзервативне снаге у империјалним државама.

Књига садржи обједињену библиографију коришћених извора и литературе (стране 169–177), као и опширне, веома информативне сажетке сва четири рада на енглеском језику (стране 178–208), што ову

студију чини видљивијом и практичнијом за иностране читаоце. На самом крају дела налазе се и кратке белешке о ауторима (стране 209–210).

Студија *Државно-правни оквири и осећање припадности* представља успешан, у српској историографији не тако чест пример колективног ауторства монографске публикације на једну специфичну тему уз поштовање јединствене методологије и концепта излагања. Проблематика којом су се аутори позабавили изузетно је компликована и запостављена у науци. Значај теме је скоро немогуће пренагласити, што ово дело чини веома атрактивним и за ширу публику и обавезним штивом за будуће истраживаче сложеног питања српског идентитета у прошлости.

Нино ДЕЛИЋ

***Сто деведесет година од оснивања Епархије тимочке*, ур. Зоран Ранковић, Епархија тимочка, Зајечар – Православни богословски факултет, Београд 2025, 361 стр.**

Зборник *Сто деведесет година од оснивања Епархије тимочке* саткан је од радова насталих на основу реферата поднетих на истоименом научном скупу, који је, у организацији Епархије тимочке и Православног богословског факултета, одржан 2. новембра 2024. године у Зајечару, на иницијативу и са благословом високопреосвештеног митрополита тимочког господина Илариона. Зборник доноси укупно тринаест радова, који су тематски подељени у четири поглавља. Њима претходе предговор, који је потписао уредник издања проф. др Зоран Ранковић и поздравна реч митрополита тимочког. У погледу опреме зборника вреди истакнути да су поједини радови знатно обогаћени илустрацијама које приказују музејске предмете, архивске документе и слично.

Подела овог издања указује на радове из историје, историје уметности и богословља, а мултидисциплинарни приступ допринео је јаснијем сагледавању свеукупности духовног наслеђа Епархије тимочке. Такође, наглашава и да теме приложених радова хронолошки обухватају период од оснивања Епархије тимочке (1834), па до краја XX века.

Прва тематска целина *Историјски осврт на јубиларни догађај* састоји се из три исцрпна рада. Први, који нас и успешно уводи у историју

Епархије тимочке, јесте рад др Недељка В. Радосављевића „Формирање Тимочке епископије" (стр. 13–32). Аутор се овде бави анализом одређених аката из домена јавног и црквеног права који су се непосредно или посредно тицали процеса оснивања Епископије тимочке. Он их наводи почињући од Букурештанског мировног уговора из 1812. године, а завршава граматом Цариградске патријаршије из 1836. Даје важан поглед на формирање Епископије 1834. године у контексту питања јурисдикције Цркве над областима које су припојене Кнежевини Србији 1836. године. Следећи је рад др Ненада Макуљевића „Кнез Милош и изградња цркве у Зајечару" (стр. 33–48). Писац расветљава историјски контекст изградње Цркве рождества Пресвете Богородице у Зајечару и наглашава да је подизање овог храма представљало важну активност у истицању новог политичког стања и владарске личности кнеза Милоша. Он, дакле, констатује да је она одражавала ново политичко и друштвено стање у Србији после вишевековне османске власти. Пажња читаоца се усмерава и на репрезентативни иконостас, који је зајечарска црква добила 1840. године и истиче се да је то био један од најранијих високих трозонских иконостаса на овим просторима. Наредно истраживање, утемељено на врло обимној архивској грађи, јесте студија Лазара Љубића под називом „Доситеј Новаковић, први епископ тимочки (1834–1854)" (стр. 49–86). У њему се систематски обрађује биографија епископа Доситеја Новаковића, с тежиштем стављеним на последње две деценије његовог живота, тј. на његов епископски период и служење у тек ослобођеној Тимочкој Крајини. Уједно се указује на црквене прилике на простору Епархије тимочке у време Доситејеве управе. Рад је обогаћен са три прилога. Реч је о досад непознатом посмртном завештању епископа Доситеја и познатим, али са грешкама објављеним, натписима са две Доситејеве надгробне плоче.

Друга целина публикације носи назив *Из историјске ризнице Епархије тимочке* и састоји се из четири наслова. Први, „Прилике у Тимочкој Крајини током тридесетих година XIX века" (стр. 89–109), који је потписала Јелица Илић, преглед је демографских, економских, социјалних, здравствених, просветних и верских прилика у моменту оснивања Епархије тимочке и током првих година њеног рада. На крају је пописала књиге и архивску грађу из тог периода, који се данас чувају у тимочким институцијама културе. Други рад „Јордан Хаџи Видојковић, протојереј и професор (1869–1935)" (стр. 111–167) настао је у коауторству Милице Михајловић и монахиње Серафиме (Новаковић). У доброј мери на основу архивске грађе, дела Хаџи Јордана и црквене штампе, донета је

биографија ове важне личности за црквену просвету и црквену књижевност прве половине 20. века. Акцентује се протин однос према култури ходочашћа и позива се на темељнија разматрања пастирске, просветне и богословске делатности Јордана Хаџивидојковића, за шта је овде пружено полазиште прилагањем библиографије објављених протиних дела. Наредна студија, „Милутин Стојадиновић, епископ тимочки (1977–1992)" (стр. 169–184), посвећена је још једној важној личности Епархије тимочке. Лука Станојевић овде осликава живот и делатност деветог епископа тимочког, који је, пре него што му је поверена управа над поменутом епархијом, обављао разне дужности: парохијског ђакона, вероучитеља, манастирског економа, службеника патријаршијског двора и ризничара, професора и ректора богословије, предавача на Богословском факултету. Последњи у овој групи, рад Игора Ивковића, носи назив „Патријарх Павле Стојчевић и Епархија тимочка" (стр. 185–214). Овде се дају мало познати подаци о приватним и службеним доласцима патријарха Павла на територију Епархије тимочке. Гојко Стојчевић је приватно дошао двапут – ради одслужења војног рока и покушаја запослења у Сокобањи. Потоњих осам службених долазака епископа, а касније патријарха Павла, било је у својству служења Богу и народу.

Трећа целина, насловљена „Из уметничке ризнице Епархије тимочке", садржи четири рада. Први је „Ризница Саборне цркве Рођења Пресвете Богородице у Зајечару кроз два века литургијског и архијерејског богослужења" (стр. 217–263), рад Вука Даутовића, који приказује развој и значај богослужбених предмета очуваних у зајечарској Саборној цркви као сведочанство духовног, културног и друштвеног живота овог простора. Аутор контекстуализује ризницу у оквиру ширих историјских процеса и уметничких струја, истичући њену улогу у обликовању визуелне културе. Акценат је на литургијским и материјалним аспектима који прате развој епархијског центра од 19. до 21. века. Друга студија „Сликарство Светог Рафаила Шишатовачког (јеромонаха буковског 1907–1909) у светлу његовог тимочког опуса" (стр. 265–288) мр Горана М. Јанићијевића, акценат ставља на Рафаилова сликарска дела која су настала током његовог боравка и служења у манастиру Буково. Реч је о пејзажима, мртвој природи, иконама и зидном црквеном сликарству. Познавање икона и зидног сликарства цркве у Сиколу, по аутору, у поређењу са другим храмовима које је иконописао Рафаило Момчиловић, омогућује увид у развој Рафаиловог сакралног опуса од руских узора ка импресионистички постулираним приказима. У раду Милене Милошевић Мицић „Допринос епископа тимочког Мелентија Вујића школовању српских сликара у Русији

на примеру проте Симе Жикића" (стр. 289–311) упућује се на улогу епископа Мелентија, који је и сâм био руски ђак, у развоју духовног и културног живота Тимочке Крајине, између осталог, и слањем једног броја талентованих младића из ових крајева, међу којима је био и Сима Жикић, на школовање у царску Русију. Такође, представљају се утицаји руске академске и културне средине на српске ђаке, као и утицаји које су они сами остварили након повратка из Русије. Завршни текст ове целине је „Белешка о раду алексиначког сликара Драгољуба Стојковића у Епархији тимочкој" (стр. 313–322). Игњатије Ђорђевић се усредсређује на то да живопис и иконостас који је Стојковић оставио за собом у Цркви Светог Николе у Врбовцу код Сокобање смести у шири контекст опуса овог сликара. Истиче да је Стојковићево сликарство било осредњег квалитета, али и да је његов сликарски опус веома обиман.

Четврта и последња целина овог зборника гласи „Из богословске ризнице Епархије тимочке" и чине је два рада. У првом др Никола Лукић пише на тему „Литургијско богословље Мелентија Вујића, епископа тимочког (1891–1913) (стр. 325 – 346). Као плод Вујићевог литургијског богословља уочава се његов Правилник, помоћна богослужбена књига у два тома, која даје јасне инструкције и детаљно описује поредак савршавања свештених радњи на богослужењима. Правилник садржи и додатке у форми питања и одговора који разрешавају недоумице. Ово дело, како закључује Лукић, представља редакторски, а не ауторски рад епископа Мелентија. Оно јесте прворазредни извор који је и данашњим свештенослужитељима, а нарочито почетницима драгоцен. Лукић име епископа Мелентија сврстава међу имена заслужних епископа српског богослужбеног предања као што су митрополит београдски Михаило Јовановић и прота Василије Николајевић. На крају рада нам оставља један прилог : „О времену када се скида и носи камилавка." На крају, др Владан Таталовић, у раду на тему „Епископ тимочки Методије (Муждека) као тумач Светог Писма" (стр. 347 – 361) тежи темељнијем сагледавању његовог ерминевтичког и егзегетског доприноса и примећује континуитет српске православне библистике. Главни извор овог истраживања представљају четири књиге Методијевих тумачења Светог Писма, које су првобитно настале као предавања која су држана у Призренској богословији. У оквиру овог рада осветљени су принципи, методе и узори тумачења Светог Писма у раду епископа Методија, као и његов допринос развоју богословског образовања у (пост)комунистичкој Србији.

Зборник „Сто деведесет година од оснивања Епархије тимочке", даје низ врло корисних прилога који осветљавају разне догађаје, личности и

прилике и, уопштено, укупно историјско и духовно наслеђе Епархије тимочке, од њеног оснивања па до краја 20. века. Једним делом зборник је синтетичког и прегледног карактера, али значајним делом, који је омогућен коришћењем досад непознате грађе, доноси нове увиде, који видно доприносе његовој научној вредности. Како стоји у Предговору, између издавача је замишљено да овај научни скуп (и зборник) буде први у низу скупова (и зборника) који ће имати за циљ да расветле историјско и духовно наслеђе Тимочке Крајине.

Милица ВУКОТИЋ

Павле Кондић, *Митрополит Висарион Љубиша*,
Митрополија црногорско-приморска,
Епархија будимљанско-никшићка, Цетиње 2024, 274 стр.

У другој половини 2024. године појавила се на Цетињу монографија о Висариону Љубиши, из пера угледног црквеног историчара др Павла Кондића, управника Архива Цетињске митрополије. Књига у поднаслову садржи и три важна повода њеног појављивања : 200 година рођења В. Љубише; 140 година од његове смрти; 160 година од оснивања Цетињске богословије.

Прво поглавље носи назив „Кроз време и простор“ и заузима опсег од седам страна. У овом сегменту приказан је, у најважнијим цртама, историјат Цетињске митрополије, од доба провинције Превалис, све до епохе Митрофана Бановића. У наставку, на страницама од 19. до 23. садржан је наслов „Духовни темељи Епархије бококоторско–дубровачке” гдје се анализира установљење ове епископије, као и приморски појас насеља која су улазила под њену духовну јурисдикцију. Трећи сегмент монографије носи наслов „Зетско приморје и Паштровићи – духовна колевка црнорисца Висариона” и заступљен је на пет страница. У овом поглављу дати су опширни изводи географског описа Паштровића, чији је аутор архимандрит Дионисије Миковић.

Конципирајући ову вриједну монографију, аутор се из поглавља у поглавље све више фокусирао на предмет истраживања: личност Висариона Љубише. Стога, четврто поглавље монах др Кондић именује као: „Животна путања Висариона до ступања на столицу Епископије захумско-рашке”. Као и претходно, и ово поглавље заступљено је на пет

страна. Овај одјељак третира професионални живот будућег митрополита. Приказан је опис околности при његовом рођењу 1823. године. У наставку аутор доноси читаоцима прецизне податке о Љубишином школовању. Најприје, он завршава основно школовање у Манастиру Прасквици, потом са одличним успјехом Богословију у Задру, да би 13. јануара 1844. године био замонашен у Манастиру Прасквици и добио име Висарион. Након монашења, неколико пута мијењао је мјесто боравка, у овим манастирима: Подластви, Савини и Бањи, код Рисна. Према наводима др П. Кондића, В. Љубиша је 1858. године постао учитељ и парох у Перасту, истовремено припадајући братству М. Бања код Рисна. Но, на Лучиндан 1866. године добио је Љубиша позивно писмо из Цетињске митрополије, и то од митрополита Илариона Рогановића. Митрополит Рогановић је донио одлуку да Висариону Љубиши повјери управу над Манастиром Морача. Почетком 1867. године замисао да Висарион дође у Морачу реализована је. Од овог времена почиње дјелатност угледног српског архијереја у Књажевини Црној Гори. У наредним годинама показаће се сва врлина Висарионова, његов труд, али и наклоност Књаза – Господара ка њему, као и свједочанство те наклоности на конкретан начин.

Пето поглавље монографије носи наслов: „У Митрополији црногорској и брдској" и заступљено је на седам страна. Ово поглавље садржи кратак опис Висарионовог дјеловања у Манастиру Морачи, као и приказ једне свечаности из 1869. године, која је иначе одржавана традиционално у Манастиру Острогу. На овом мјесту указано је на даљи свештеслужитељски пут В. Љубише, с акцентом на чињеницу да он 1869. године постаје настојатељ Цетињског манастира, а већ идуће 1870. године постаје професор Цетињске богословије, као и помоћник митрополиту Илариону у вођењу Митрополије.

Шесто поглавље насловљено је: „Отварање и почетак рада Цетињске богословије 1869" и заузима веома значајан простор, и обухвата обим монографије између стране 43. и стране 98. Овај сегмент студије представља приказ околности при отварању Богословије на Цетињу 1869. године. У овом периоду почиње рад Дјевојачког института. У овом фрагменту монографије аутор указује на мисију Богословије и црногорске просвете уопште, апострофирајући светосавље као идеју водиљу школског система у ондашњој црногорској књажевини. Један од неколико поднаслова поглавља о раду Богословије именован је:„Висарион – ректор Цетињске богословије" и заузима простор од читавих 20 страна.

Дакле, на Петровдан 1872. године Висарион Љубиша добио је још један важан положај – постао је ректор Цетињске богословије, и ту функцију обављаће све до 1876. године. Његов боравак на том мјесту значиће важне промјене. Наиме, током школске 1873/74. године рад Богословије био је премјештен са Цетиња у Манастир Острог. Разлог је нађен у лошим временским приликама, честим кишама и великој влази, те у неповољним здравственим условима за боравак омладине на Цетињу. Ипак, после само године, Богословија је враћена на Цетиње.

Седмо поглавље монографије аутор је именовао као: „Добротворна дјелатност архимандрита Висариона – првог председника Црвеног крста Црне Горе". Ово поглавље заузима простор између страница 98 и 106. У јануару 1876. године оснива се Црногорско друштво Црвеног крста, на чијем челу се нашао архимандрит Висарион. Иначе, важна информација из Висарионовог живота јесте да је он, по личном налогу књаза Николе, током двогодишњег Вељег рата (1876–1878) вршио дужност главног војног свештеника при штабу црногорске војске.

Пратећи садржај ове студије, уочава се једно изузетно важно поглавље, осмо по реду, под насловом:„Епископ захумско-рашки", које обухвата обим између 107. и 124. стране. У овом сегменту читаоци се упознају да је, услед ратних опасности, од јула 1877. до августа 1878. ћивот Св. Василија Острошког био пренијет на Цетиње. Након окончања рата, мошти су враћене у Острог. Епархија захумско-рашка, којом је Висарион управљао од септембра 1878. до новембра 1882, представља новоуспостављену епископију, након Вељег рата, од низа источно-херцеговачких племена и дијелова Старе Србије, у Горњем Полимљу. Њено сједиште било је у Манастиру Острогу. Дјелатност епископа Висариона односила се прије свега на: подизање нивоа свештеничке службе, обуку неуког свештенства, те перманентне бриге за парохијане, у првом реду за њихово боље морално владање и уредније посјећивање цркве, кроз литургијски живот.

Девето поглавље монографије носи наслов:„Висарион као дипломата и Конкордат са Светом Столицом." Овом поглављу о Висариону у улози дипломате посвећене су стране 125–131. Кроз овај сегмент монографије можда је и најцелисходније указано на несвакидашње способности Љубишине. Прије свега, због сазнања да је управо њему било повјерено у задатак да са црногорске стране изради Нацрт Конкордата између Књажевине и Свете столице. Важно је знати да је Висарион Љубиша израдио Нацрт Конкордата од 34 члана, и 14. јуна 1881. године по налогу књаза Николе отишао у Рим, са широким овлашћењима, да преговара са

представницима Римске курије о усаглашавању текста Конкордата. Према П. Кондићу, Висарион је током љета 1881. мјесец дана провео у Риму, преговарајући с државним секретаром Свете столице, али без успјеха. Из дуготрајне преписке бискупа Јосипа Ј. Штросмајера са књазом-господаром у вези с Конкордатом има трага о улози Висарионовој, иако је она држана у тајности. У домаћој архивској грађи нема нити једног трага о мисији В. Љубише приликом израде Конкордата. Све што се зна доступно је из преписке бискупа Штросмајера са папским службеницима. Из писама бискупа Штросмајера се закључује да се Висарион држао веома чврсто током преговора, истрајавајући на инструкцијама књаза Николе. Текст Конкордата закључен је 1886. године.

Десето поглавље монографије о угледном српском архијереју носи наслов: „Митрополит црногорски и брдски" и обухвата обим од 20 страна, између 131. и 151. стране. Овај дио третира прву канонску визитацију кроз митрополију, коју је током маја 1883. године Висарион Љубиша извршио у Зети. С циљем да подигне ниво службе свештеника, издвајају се двије окружнице Висарионове. Прва, датирана на 28. јун 1883. године, односи се на забрану свештенству да обавља посао капетанских писара, јер их та активност одваја од основне мисије. Да би избјегао спорове о висини накнаде и служби умировљених свештеника, 14. јула 1883. године издао је окружницу којом се забрањивало свако учешће пензионисаним свештеницима у обављању свештеничких послова. Разумије се, на трону митрополита обављао је и текуће послове из домена његове надлежности.

У оквиру десетог поглавља, као поднаслов налази се текст под насловом: „Висарион, први министар просвете у Црној Гори". Овај дио студије обухвата четири стране, од 146. до 150. Положај министра просвете и црквених послова митрополит Висарион обављао је од 1. јануара 1883. године. О постављењу на ову значајну дужност читаоци сазнају из писма Висарионовог упућеног пријатељу Митрофану Бану. Иначе, о Висариону Љубиши, као угледном министру просвете и црквених дјела, сазнаје се из мемоарских записа Симе Матавуља, који се на похвалан начин изјашњавао о његовој министарској дјелатности. Иначе, службу министра просвете и црквених дјела Висарион Љубиша ефективно обавља током 1883. године. У својству министра просвјете био је именован за члана Државног савјета.

Једанаесто поглавље насловљено је: „Упокојење и сахрана митрополита Висариона". Приказ околности смрти и погреба заузима четири стране, од 151. до 155. Овај сегмент читаоцима је презентиран уз позивање аутора на мемоарске „Белешке", из пера Симе Милутиновића

Сарајлије. Осим овога, у монографији су презентоване двије пјесме Дионисија Миковића, које се односе на смрт и погреб митрополита Висариона Љубише, састављене у десетерцу, од стране 157. до 179. (прва пјесма) , и стране 180–190 (друга пјесма).

Дванаесто поглавље носи наслов: „Висарион књигољубац и добротвор", и заузима простор од пет страна. Кроз ово поглавље освијетљен је карактер личности В. Љубише. Једино материјално добро које је митрополит посједовао – кућу у главној улици на Цетињу (Његошевој улици) оставио је цетињској сиротињи, на начин што би општина издавала кућу под закуп, а новац дијелила сиротињи. На крају овог поглавља, на страницама 196/197. налази се још једна пјесма Д. Миковића, у митрополитову част.

Тринаесто поглавље монографије насловљено је „Прилози", и оно обухвата опсег страница од 200. до 272. Прилози садрже: 1) Сведочанства; 2) Грамате; 3) Повеље; 4) Акта; 5) Тестамент; 6) Посланице; 7) Беседе. Након „Прилога", четрнаесто поглавље носи наслов: „Закључак илити завршни поглед" и обухвата стране 273. и 274.

Посебну вриједност ова монографија има зато што се личношћу В. Љубише, послије Дионисија Миковића, од 1886. године, нико није бавио. Књига је настала на архивској грађи: Манастира Прасквице, затим грађи Архива Митрополије црногорско-приморске, као и грађи Државног архива Црне Горе на Цетињу. Други, важан допринос др Кондића огледа се у одабиру биографског жанра у изучавању историје Црне Горе. За разлику од Висариона Љубише, многе значајне личности тек чекају своје истраживаче. Монографија др Павла Кондића представља значајан искорак у историографији. На њу ће моћи да рачунају сви истраживачи који се буду бавили темама из историје: српског народа, историје Црне Горе, и свакако, историје Православне цркве у Црној Гори.

Радован ФЕМИЋ

***Култура Срба у Сарајеву 1468–1941*,**
приредили Јелица Рељић, Мирослав Перишић,
Државни архив Србије, Београд – Архив Босне и Херцеговине,
Источно Сарајево 2025, 515 стр.

Културно наслеђе једног народа представља камен темељац његовог целокупног националног идентитета. Уметничка, научна, просветна,

књижевна и духовна достигнућа сваког појединца уткана су у стуб колективног сећања као чувара историјске свести и стваралаштва једног народа. С друге стране, материјални споменици културе које су појединци својим радом и промишљањем за собом остављали, осим у култури сећања, сачувани су и у специјализованим установама – музејима, библиотекама, архивима, који споменике националне историје и културе склањају од заборава. Државни архив Србије, као централна установа заштите архивске грађе и историје српског народа, у свом широком опусу рада и очувања архивског материјала, приступио је двогодишњем, тематски захтевном истраживачком пројекту *Култура Срба у Сарајеву 1468–1941*. Пројекат је резултирао истоименом изложбом и каталогом, који је у облику капиталног монографског издања *Култура Срба у Сарајеву 1468–1941*. објављен 2025. године у Београду као заједнички издавачки подухват Државног архива Србије и Архива Босне и Херцеговине. Као такав, представља дело од прворазредног културног и националног значаја за историју и културу српског народа. Приређивачи овог луксузног монографског издања на укупно 516 страна били су Јелица Рељић и др Мирослав Перишић.

Како се у уводној речи приређивача наводи, изложба и каталог *Култура Срба у Сарајеву 1468–1941*. представља логичан след и наставак изложби и каталога *Култура Срба у Дубровнику 1790–2010.* и *Култура Срба у Трсту 1751–1914*. реализованих 2012. и 2016. године. Заједно са њима чини јединствену целину и представља део стратешке визије Државног архива Србије на сређивању и заштити архивске грађе српског порекла ван граница Србије, како би била истражена, проучена и представљена широј јавности. Структура каталога *Култура Срба у Сарајеву 1468–1941*. и његово концепцијско осмишљавање проистекли су из искустава у раду на претходна два наведена пројекта, с тим да је, како приређивачи наводе, преседан био обим и степен очуваности српског културног наслеђа у Сарајеву. Приређивачи су се и овом приликом определили да архивска истраживања прошире на истраживања целокупног историјског наслеђа и да студијским текстовима ангажованих аутора са темама из различитих друштвених области, каталог уобличе у монографију која се може и стручно и читалачки сазнајно користити независно од изложбе.

Монографија је тематски подељена на пет појединачних целина: *Историја*, *Вера и уметност*, *Институције и друштва*, *Породице и појединци* и *Периодика и рукописи*. У првој тематској целини налази се укупно шест радова: *Срби у Сарајеву: историјски преглед*, проф др. Драге

Мастиловића, радови Енисе Аломеровић Хубанић *Босански санџак у османским изворима* и *Део превода из сумарног пописа санџака Босна из 1468/69. године који се односи на вилајет Сарајево*; *Духовност Срба у Сарајеву* аутора протојереј-ставрофора проф. др Дарка Ђога, као и два рада др Мирослава Перишића, приређивача монографије, *Духовне везе Срба у Трсту и Срба у Сарајеву у 18. и 19. веку* и *Видовдан 1914: историјске чињенице, контекст, питање одговорности.*

С обзиром на то да монографија обухвата период од готово пет векова, од којих су Србија и српски народ више од четири били под турском влашћу током које су православна вера, цркве и манастири представљали главно уточиште и једине чуваре народних обичаја и сећања, поглавље *Вера и уметност* је, по природи ствари, и најсадржајније. Састоји се од укупно петнаест радова, међу којима су *Митрополија добробосанска од настанка до 1878. године* проф. др Далибора Петровића, *Стара црква у Сарајеву: Храм Светих Архангела Михаила и Гаврила* др Радована Пилиповића, *Архитектура српских православних цркава у Сарајеву* мр Борјана Митровића, *Задужбина митрополита Хаџи Саве Косановића* ауторке Јелице Рељић, *Српски средњевековни књижевни и црквени споменици у Сарајеву* проф. др Владана Бартула, док су музика и уметност обухваћени радовима др Предрага Ђоковића и мр Сандре Ивановић *Музика Срба у Сарајеву до Другог свјетског рата*, и мр Бојана Митровића, *Преглед ликовне умјетности и градитељства православних Срба у Сарајеву од времена османске управе до 1941. године.*

Трећу тематску целину *Институције и друштва* чине четири рада и три прилога Јелице Рељић посвећени развоју школства, просветним, културним и добротворним друштвима, библиотекама, као и позоришној, драмској и филмској уметности (*Развој школства у Сарајеву: од турске владавине до 1941. године* ауторке мр Иване Куљанин, *Српске библиотеке у Сарајеву од почетака до 1941. године* проф. др Бојане Ласице, *Просвјетна, културна и добротворна друштва* мр Данијеле Мрде и Сандре Билетић и *Српска позоришна, драмска и филмска умјетност у Босни и Херцеговини и Сарајеву до 1941. године* проф. др Радета Симовића и проф. др Владана Бартула).

Четврту тематску целину *Породице и појединци*, посвећену значајним сарајевским српским породицама и појединцима, уз обиље старих фотографија, чине два рада: *Породице и појединци* мр Данијеле Мрде и *Стара српска гробља на Царини, Кошеву и Барама* Протојереј-ставрофора др Ранка Билинца.

Последњу тематску целину *Периодика и рукописи*, такође уз обиље фото-документације, чини пет текстова. Први је аутора проф. др Бојана Ласице, *Библиографија српске периодике у Сарајеву: 1882–1941*, затим *Српска периодика у Сарајеву: прилози* ауторке Јелице Рељић, *Гаврил Тадић „Сарајлија" и његов спис о Светој Земљи из 1662. године: Прилог за историју културних веза Сарајева и Јерусалима* др Радована Пилиповића, као и два прилога *Од Колубаре до Неретве: Из бележнице једног лекара* и *Иво Андрић – један поглед на Сарајево*, приређивача Јелице Рељић.

Приређивачи у уводној речи монографије, између осталог, наглашавају да су материјали до којих су учесници у пројекту дошли током двогодишњих истраживања превазишли могући обим каталога, због чега су рад на конципирању монографије и њеном коначном уобличавању пратила бројна одрицања од велике количине вредног архивско-музејског и библиотечког материјала који није било могуће учинити у целини видљивим. Примера ради, само Музеј Старе српске цркве у Сарајеву располаже са око седам стотина експоната у својим збиркама, док су у каталогу објављене тек двадесет три иконе.

Поред текстуалног дела, монографија обилује визуелним приказима и илустративним материјалом из српског културно-историјског наслеђа града Сарајева. Ту су, поред икона, црквених здања и приказа из духовног живота града, и прикази старих рукописа, фермана, писама и других архивских докумената, ликовна и уметничка дела, фотографије истакнутих појединаца и породица, установа културе и значајних културно-историјских догађаја који, осим научном и културно-историјском, доприносе и укупном визуелно-естетском доживљају књиге. На тај начин, монографија *Срби у Сарајеву 1468–1941*, као дело од прворазредног културног и националног значаја, представља трајно сведочанство о томе шта су Срби у Сарајеву представљали за град и његов укупан културни, научни, уметнички, и уопште друштвено-историјски развој. Истовремено, стварајући монографију *Култура Срба у Сарајеву 1468–1941*, учесници на истоименом пројекту својим радом и залагањем прикључили су се бројним појединцима заслужним за стварање и очување српског културног, историјског, друштвеног и духовног идентитета, док је публиковањем монографије остварен и највећи степен заштите архивске грађе и материјала као главних носилаца културе сећања једног народа.

Јована ШАЉИЋ РАТКОВИЋ

Мира Радојевић, Љубодраг Димић, Александар Животић, Дарко Гавриловић, Михаел Антоловић, *Патриотизам и национализам код Срба у XX веку: Идеје и пракса*, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Београд 2024, 294 стр.

Колективна монографија која се налази пред нама представља резултате рада на пројекту *Concepts of Nationalism and Patriotism in Serbian Political Discourse – Mediaval, Modern, Contemporary (CoNatPat)*, који је финансирао Фонд за науку Републике Србије кроз програм *Идеје*. Садржај радова заступљених у зборнику презентован је јавности кроз циклус предавања која су одржана током маја и јуна 2023. године на Филозофском факултету у Београду. Централну тему овог зборника представља развој националног идентитета и патриотизма код Срба у турбулентном периоду од краја 19. века до савременог тренутка. Кроз пет радова аутори су представили почетке развоја конзервативне мисли у српској политичкој традицији, настанак и успон југословенства као државне и националне концепције, улогу српских интелектуалаца у креирању идентитетских политика, као и многобројне изазове које је имплементација југословенске синтезе наметала српској политичкој елити – са посебним освртом на територију Црне Горе и Хрватске.

У раду Михаела Антоловића *Патриотизам на конзервативним основама – политичка и историографска мисао Јована Б. Јовановића (1875–1930)* реконструисане су биографија, научна достигнућа и политички ангажман овог, у савременој науци готово потпуно занемареног, политичког мислиоца. Блиски рођак краљевске династије Обреновића и родбински повезан са многим значајним породицама устаничке Србије, Јовановић је у Берлину студирао историју, филозофију и економске науке. По повратку у земљу предавао је општу историју на Војној академији у Београду и политички се активирао најпре у Напредној странци, да би касније са групом истомишљеника основао Конзервативну странку, профилишући се као њен главни идеолог. Бавећи се упоредо дневном политиком и научним радом и ослањајући се на политичке идеје са којима се упознао током свог школовања у Немачкој, Јовановић је изградио јединствен поглед на прошлост и будућност српске, а касније и прве југословенске државе. У његовом идејном конструкту доминирали су критички поглед на политичка и идеолошка

достигнућа Француске револуције, антипарламентаризам, оштра осуда партократије (оличене у режиму Народне радикалне странке) и скептицизам спрам русофилије, панславизма и југословенске идеје. Кроз *Прилоге* – чланке које је у листовима *Недељни преглед* и *Правда* Јовановић објавио у периоду између 1908. и 1910. године, Антоловић је илустровао неке од најмаркантнијих елемената Јовановићевих политичких идеја, попут антипарламентаризма, заговарања апсолутизма, критике спољне и унутрашње политике Народне радикалне странке и негативног става према идеологији југословенства, која је тумачена као продукт политичких потреба и амбиција Хабзбуршке монархије.

У раду Мире Радојевић *Улога Самосталне радикалне странке у пропаганди југословенске идеје (1905–1914)* у основним цртама изложен је процес организационог и идеолошког уобличавања Самосталне радикалне странке, са посебним освртом на спољнополитичке концепције ове политичке организације. Централну тему рада представља реконструкција сарадње Самосталне радикалне странке са студентским клубом и часописом *Словенски југ*, као и интелектуалним кружоком окупљеним око листа *Српски књижевни гласник* (предвођеним Јованом Скерлићем) у креирању и промоцији југословенске државне и националне идеје на политичкој сцени Краљевине Србије. У закључку рада наглашен је идеалистички приступ српских промотера југословенске идеје, који су зарад потреба реал-политике уздигли идеју политичке сарадње Срба и Хрвата на ниво националног интегрализма, занемарујући истовремено многобројне разлике које су раздвајале Јужне Словене.

У раду Александра Животића *Уједињење и побуна: Црна Гора између српства и југословенства* реконструисани су догађаји који су се одиграли на територији Црне Горе у раздобљу између Подгоричке скупштине и слома тзв. Божићне побуне. Централну тему рада представља амбивалентан однос дела црногорске елите према чину уједињења и југословенској државној идеји. На крају рада, кроз деветнаест прилога – докумената из фондова Архива Српске академије наука и уметности, осветљена су дешавања око тзв. Божићне побуне из угла водећих актера овог догађаја, попут команданта Јадранских трупа пуковника Драгутина Милутиновића, команданта Савезничких трупа генерала Венела, капетана Крста Поповића, командира Петра Ломпара, Сердара Јанка Вукотића и др.

У раду Љубодрага Димића *Краљевина Срба Хрвата и Словенаца и покушаји формирања заједничког државног и националног идентитета (1918–1921)* скицирани су сви унутрашњи и спољнополитички елементи који су опструирали процес успостављања институционалне и

националне синтезе у првој југословенској држави. Иако је, према оцени аутора, српска политичка елита већински усвојила теорију о „јединственом"/„троименом" југословенском народу и водила доследну политику умереног – компромисног унитаризма, стварање јединственог националног и државног југословенског оквира показао се као неостварив задатак услед наглашених етничких, државно-правних, културних, конфесионалних и регионалних разлика. Ове тешкоће аутор је илустровао кроз неколико примера – искушење формирања јединствене војске од победника и поражених, приказивање адаптације Српске православне цркве на деловање у мултиконфесионалној држави и реконструкцију мучног процеса унификације образовних институција који је трајао читаву деценију.

У раду Дарка Гавриловића *Традиционални и модерни национални идентитет Срба у Хрватској* аутор је дао кратак приказ развоја националног идентитета Срба у Хрватској и истовремено маркирао главна идентитетска упоришта српске заједнице, попут њихове улоге бранилаца Хабзбуршке државе и европске цивилизације од Османлија (у доба Војне крајине), припадности Српској православној цркви и истакнуте улоге коју су одиграли у антифашистичкој борби током II светског рата. Аутор скреће пажњу на чињеницу да је процес стварања и очувања националног идентитета Срба у Хрватској дуго био под снажним утицајем политичких потреба Хабзбуршке монархије и владајућих кругова Угарске који су своју власт над јужнословенским провинцијама одржавали креирајући и подстичући политичке сукобе између Срба и Хрвата. Као прекретницу у историјском развоју идентитета Срба у Хрватској аутор истиче политички рад Светозара Прибићевића, који је реал-политичку потребу сарадње Срба и Хрвата у отпору бечком универзализму и мађарском национализму уздигао на ниво националног интегрализма, утемељујући на тај начин теорију интегралног југословенства према којој Срби и Хрвати (уз Словенце и Бугаре) представљају „племена" јединственог југословенског народа. Југословенска државна и национална концепција била је прихваћена од српске заједнице у Хрватској и умногоме је одредила њену судбину и политичко деловање у периоду од 1918. до данашњих дана. На крају рада аутор је приложио три документа – писмо патријарха Јосифа Рајачића Сабору Краљевине Далмације Хрватске и Славоније из 1861. године, чланак Светозара Прибићевића *Мисао водиља Срба и Хрвата* из 1897. и *Декларацију ЗАВНОХ-а о основним правима народа и грађана Демократске Хрватске* из 1944, којима је илустровао, према његовој

оцени, кључне моменте у политичкој и идентитетској борби српског народа у Хрватској.

Свеукупно гледано, ова колективна монографија представља значајан допринос разрешавању, у модерној историографији прилично занемареног, питања односа српског народа према идеологији југословенства и представља добру почетну тачку за будућа истраживања.

Василије ДРАГОСАВЉЕВИЋ

ИСТОРИЈСКИ ЧАСОПИС, књ. LXXIV (2025) стр. 558–573
THE HISTORICAL REVIEW, vol. LXXIV (2025) pp. 558–573

НАУЧНИ ЖИВОТ

6th Biennial Conference of MECERN *Inclusion and Exclusion in Medieval Central Europe*, Ludwig-Maximilians Universität, München 19–21 Februar 2025

Одељење за историју „Лудвиг Максимилијан" Универзитета у Минхену било је домаћин *Шесте бијеналне конференције* удружења MECERN (Medieval Central Europe Reseaerch Network) чија је тема била *Укључивање и искључивање у средњовековној Централној Европи*. Током три дана скупа одржано је 45 сесија, као и три пленарна предавања, током којих је велики број истраживача из Европе и Сједињених Америчких Држава имао прилике да представи резултате својих нових истраживања.

Након отварања скупа, пленарно предавање под називом *Соломон и његове стране жене: искључујући кога?* одржала је Рут Мазо Карас с Универзитета Тринити у Даблину. Анализирала је виђење Соломона зато што је његов лик био важан и за средњовековну европску културу. Током првог дана пажњу нам је најпре привукла сесија *Наративи и наративне технике укључивања и искључивања*, која је отворена радом Андраша Корела Илеша (Универзитет Етвеш Лоранд, Будимпешта) посвећеном укључивању и искључивању у мађарској књижевности током раног хуманизма. Потом је Игор Стаменовић (Филозофски факултет у Нишу) изложио рад *Комуницирање верских предрасуда: православни „шизматици" у преписци Јована Капистрана*. Указао је да у преписци из 1455/56. Капистран углавном у негативном контексту помиње православне. Ленка Панушкова (Институт за историју уметности, Чешка академија наука, Праг) говорила је како су литургијска драма и њено визуелно представљање могли бити механизам инклузије. Интересовање нам је потом побудила сесија под називом *Укључивање, искључивање и неодређена међупозиција: Румуни у средњовековној Угарској*. Елена-Дана Приотеаса (Институт за археологију и историју уметности, Клуж-Напока) је у свом излагању разматрала питање идентитета у Трансилванији пре реформације, на основу фресака у православним манастирима. Потом је

Кристијан Гашпар са Централноевропског универзитета у Бечу изложио рад о румунским политичким елитама у Банату и Влашкој, с посебним освртом на *Ius Volachie* (Влашки закон). Истакао је да се на поменутим подручјима у 15. и 16. веку појавио регионални идентитет. *Влашке елите и реторика (само)укључивања у Угарском краљевству* био је назив реферата Маријана Комана (Универзитет у Букурешту). Тему је обрадио користећи различите врсте извора, али је посебну пажњу обратио на исказе у повељама. Сесију је затворио Адинел Динка (Универзитет Бабеш-Бојај, Клуж-Напока) приказом рада о Власима међу хоспитима, у коме је на постколонијални начин рашчитао мање или више познате изворе.

Занимљиви реферати поднети су на сесији *Како увредити непријатеља у средњем веку: насиље у језику*, која је одржана у два термина. Инструменте који су употребљавани у полемици с различитим религијским групама у Чешкој које су током 15. века биле супротстављене и у спору с Римокатоличком црквом размотрила је Павлина Церманова (Центар за средњовековне студије, Праг). Дискриминаторни речник који су дубровачке власти користиле у документима како би увредиле босанске средњовековне великаше анализирао је Енес Дедић с Института за хисторију Универзитета у Сарајеву. Такав речник Дубровчани су у документима употребљавали, пре свега, када су били у сукобу с неким од босанских властелина. Реима Валимаки (Универзитет Турку) у истој сесији изложила је реферат *Према босанским племићима у 15. веку. Различити регистри антијеретичке полемике у Немачкој у 14. и 15. веку*. Конфликтима фрањевачких опсерваната на тлу чешких земаља у 15. и почетком 16. века позабавио се Станислав Хлавач из Центра за средњовековне студије у Прагу. Крајем првог дана скупа одржани су округли столови и радионице посвећени новим приступима истраживању средњег века. Акценат је у више њих био на дигитализацији и примени нових технологија ради стицања сазнања.

Пленарно предавање другог дана конференције под називом *Ко се боји рода? Зашто су нам потребне аналитичке категорије у средњовековним студијама* одржала је Кристина Лутер (Институт за аустријска историјска истраживања). Она је нагласила важност студија рода и за истраживања средњег века. Потом је уследио рад по сесијама, од којих најпре вреди издвојити ону под називом *Укључивање и искључивање као средства и споредни ефекти владавине цара Жигмунда*. У оквиру ње Петр Елбел (Масариков универзитет, Брно) презентовао је реферат којим је покушао да баци другачије светло на политику цара Жигмунда према хуситима. Описао је цареву политику као претежно реактивну, али уз истицање

чињенице да је био мајстор пропаганде. Уве Треп с Универзитета „Лудвиг Максимилијан" у Минхену представио је рад *Од милости до немилости и назад. Укључивање и искључивање краљеве наклоности у комуникацији цара Жигмунда*, у коме се фокусирао на политику поменутог владара у Баварској. Последње излагање у сесији под насловом *Укључујућа дипломатија: италијански амбасадори као део двора цара Жигмунда (1411–1437)* одржао је Ондреј Шмит (Масариков универзитет, Брно). Кроз мноштво података осветлио је различите аспекте деловања италијанских посланика на царевом двору.

Идентитети између укључивања и искључивања била је једна од наредних сесија у склопу које је најпре Селена Ајдин (Универзитет Висконсин-Медисон) презентовала саопштење *Иза граница: Османско-италијански односи и формирање идентитета у позном средњем веку*. Након ње је Анте Бећир (Хрватски институт за повијест) изложио реферат *Изгнанство и динамика социјалне искључености у касносредњовековној Далмацији*. Образложио је под којим околностима је долазило до изгнанства и шта је све оно за прогоњене значило. Искључивање Словена из занатских гилди у позном средњем веку на подручју јужног Балтика била је тема којом се позабавио Јоаким Стефан с Универзитета „Адам Мицкјевич" у Познању. Скренуо је пажњу на истину да су Словени били практично изједначени с оним професијама које су се сматрале нечасним. Јакоб Издни (Карлов универзитет у Прагу) образложио је да су варварски народи постајали део хришћанске Европе пре свега кроз христијанизацију. Разматрању различитих категорија „другости" било је посвећено саопштење Алиаксандре Валодзине (Институт за средњовековна истраживање Аустријске академије наука). Мирјам Теодора Виен (Универзитет у Ерфруту) анализирала је идентитет Рома у позном средњем веку у Централној Европи, истичући да су за њих коришћени термини пагани и Египћани. Последњи реферат у сесији односио се на виђење јереси и јеретика у позносредњовековним угарским хроникама, а представио га је Томаш Хомоља (Историјски институт Словачке академије наука).

Пленарно предавање трећег дана скупа одржао је Павел Крас с Католичког универзитета у Лублину на тему *Унутар и ван цркве: ћерке Одилинде и нови модел женске побожности у централној Европи*. Пример тих жена односио се на пољски град Свидњицу у 14. веку. Једна од потом одржаних сесија носила је *назив (Ре)конструкција женских гласова, присуства и деловања из писаних записа Баната и Трансилваније између краја средњег века и почетака модерног доба (16–17. век)*.

Отворила ју је Марија Лупеско Мако (Универзитет Бабеш-Бољаји, Клуж-Напока) саопштењем о различитим женским улогама које се могу видети у средњовековним трансилванијским тестаментима. Кристијан Гашпар је у свом реферату на основу ономастичког материјала указао на често потчињени положај жена у Банату током 16. и 17. века. Положај старих жена у Трансилванији током раног модерног доба осветлила је Ливија Мађина (Музеј планинског Баната, Решица). Материјални статус жена у средњовековном и раном модерном периоду у Банату била је тема реферата Адријана Мађине (Западни универзитет, Темишвар / Титу Мајореску" Институт за друштвене и хуманистичке студије, Темишвар).

Током последњег термина одржана је сесија *Прихватање и одбацивање. Род, вера, предрасуде и ресурси између Јадранског и Црног мора*, којој је председавао Михаило Поповић (Институт за средњовековна истраживања, Аустријска академија наука). Прво саопштење у оквиру ње, под називом *Механизми интеграције странаца (и страних жена) у славонско друштво позног средњег века*, изложила је Сузана Симон (Одсјек за повијесне знаности Завода за повијесне и друштвене знаности ХАЗУ, Загреб). Интеграција странаца, од којих су најбројнији били Угри, Немци и Италијани, обично је ишла преко бракова, или тако што би неко од њих постајао фамилијар моћнијег племића. *Стране принцезе као утицајне личности у средњовековној Србији* назив је реферата који је Милош Ивановић изложио. Као примере узео је Јелену, супругу краља Уроша I, царицу Јелену, жену цара Стефана Душана, и Ирину Кантакузин, супругу деспота Ђурђа Бранковића. Александру Симон (Центар за трансилванијске студије, Румунска академија, Клуж-Напока) представио се излагањем под називом *Шта је било важније: страни свештеници или стране даме? Лажна (модерна) дилема или права средњовековна дилема?*. У занимљивим примерима анализирао је утицај поменуте две групе странаца. Један од организатора сесије, Невен Исаиловић с Историјског института у Београду, обратио се скупу рефератом *Браћа по вери или потпуни други: регионални погледи на Босанце у позном средњем веку*. Анализирао је како су становници Босне перципирани од Угара, Хрвата, Срба и Млечана, стављајући акценат на стереотипе и „другост".

Шеста бијенална конференција MECERN-а потврдила је важност одржавања медиевалистичких скупова који се односе на подручје Централне и Југоисточне Европе. Била је то још једна прилика за боље упознавање с актуелним темама у медиевалистици, као и с различитим методама и приступима којима се оне проучавају.

Милош ИВАНОВИЋ

Међународни научни скуп *Шибеник и Скрадин на империјалном пограничју (15–18. ст.). Уз 500. обљетницу млетачко-османског споразума о оснивању габеле за сол код Шибеника*, Тврђава Св. Ивана, Шибеник, 3–5. април 2025.

У првој половини ове године навршило се тачно пола миленијума откако су шибенски кнез Бернардин Таиапиера, изасланик Млетачке републике Пјетро Зено и посланик османског султана Џафер Челеби, емин (Херцег) Новог и Скрадина, потписали уговор о оснивању габеле (царине) и складишта соли у Мандалини (*Sancta Magdalena*) код Шибеника. Имајући у виду да је уговор потписан 10. априла 1525. године у Шибенику, организатори скупа – Државни архив у Шибенику (Хрватска), Тврђава културе Шибеник и Одјел за повијест Свеучилишта у Задру – у наведеном граду током 3–5. априла 2025. године организовали су ширу културну манифестацију у оквиру које је централно место заузео научни скуп под називом *Шибеник и Скрадин на империјалном пограничју (15–18. век). Уз 500. обљетницу млетачко-османског споразума о оснивању габеле за сол код Шибеника*.

Уговором из 1525. године одређени су услови продаје соли поданицима османског султана, као и расподела прихода од трговине шибенском сољу између Млетачке републике и Османског царства. Научни одбор скупа исправно је претпоставио да су реченим споразумом увелико успостављени оквири млетачко-османских односа на ширем подручју Шибеника (од 1412. у саставу Млетачке Далмације) и Скрадина (од 1522. значајна османска тврђава) у деценијама које су уследиле. Као неизоставна намирница у свакодневном животу људи, посебно у сточарској економији, со је одиграла и улогу кључног дипломатског средства у успостављању трговачких односа и повезивању два, наизглед, супротстављена света – османског и млетачког. Шибенска комуна уговором је добила снажан економски замах, извесно до почетка Кипарског рата (1570–1573), док су се између османских и млетачких поданика поставиле темељне претпоставке за развој трговачких односа у наредна два столећа. С обзиром на то да идејна поставка скупа није била ограничена искључиво наведеним темама, већ је суживот у пограничном простору имао разне еманације, предисторију и постисторију османско-млетачких односа у Далмацији, на скупу су изложене и различите теме из историје, археологије и историје уметности у периоду од 15. до краја 18. столећа.

Скупу, одржаном 3. априла 2025, претходило је отварање изложбе *Трагом соли: шибенска габела на графичким изворима (16–19. столеће)*, чија је поставка била смештена у Тврђаву Св. Миховила, једно од неколико утврђења Шибеника, по којима је град иначе познат.

Радни део скупа одржан је 4. априла у Тврђави Св. Ивана у оквиру четири секције, уз петнаест прочитаних реферата, од укупно шеснаест иницијално планираних. Уз уобичајене поздравне говоре организатора скупа и представника локалних институција, приступило се првој радној сесији и излагању Ивана Мајнарића (Одјел за повијест, Хрватско католичко свеучилиште, Загреб), који се представио излагањем *Dubitans de vita uel morte vxoris sue: почеци налијегања Турчина на шибенско и скрадинско залеђе*. Следио га је Анте Бирин (Хрватски институт за повијест, Загреб) с темом *У освит пада: Скрадин уочи османског освајања 1522. године*, који је изнео мање познате или потпуно нове архивске податке о последњим годинама Скрадина пред османско освајање. Невен Исаиловић (Историјски институт Београд) прочитао је реферат *Млетачко-османски споразум о оснивању габеле за сол код Шибеника: повијесно-дипломатичка анализа документа*, док је Александар Јаковљевић (Историјски институт Београд) представио истраживање *Закупи царина и соли у Шибенику и Скрадину у 16. стољећу*, рађено на основу османских архивских материјала. Прва сесија је затворена излагањем Јосипа Павића (Тврђава културе Шибеник), који нам је изложио рад с темом *Гдје се точно налазила шибенска габела за сол?*

Друга сесија започета је излагањем Јошка Заниновића (Јавна установа Национални парк Крка) *Скрадински бук у 16. стољећу*. Потом су следили Кристијан Јуран (Одјел за повијест, Свеучилиште у Задру) с приказом рада *Шибенски свећеник Јурај Гајдић и његова родбина у контексту млетачко-османских односа на далматинском пограничју 1520–1560*. и Ива Курелац (Одсјек за повијесне знаности, Завод за повијесне и друштвене знаности, ХАЗУ Загреб), која је представила *Проблем морлачке узурпације пограничног територија шибенског дистрикта у извјештају Петра Заворовића из 1569. године*. Зденко Дундовић (Теолошко-катехетски одјел, Свеучилиште у Задру) саопштио је занимљиву епизоду из османско-млетачког крајишта *Убојство Мехмета Марића из Скрадина у Шибенику 1577. године*. Реферат Вјерана Курсара (Филозофски факултет Свеучилишта у Загребу) *Како ослободити кнеза из гусарског заробљеништва? Дипломатске активности између Венеције и Истанбула за ослобађање шибенског кнеза и његових синова из заробљеништва берберских гусара у Драчу 1594. године*, планиран као

закључно излагање друге сесије, није представљен услед спречености излагача.

Анте Скелин (Техничка школа Шибеник) с тематиком *Османски трговци и њихова роба у шибенским извозним дозволама 1642–1643.* отворио је трећу сесију посвећену темама из историје 17. века и конкретно указао на динамику, карактер и процедуре трговине у млетачко-османском пограничном простору. Заједничким саопштењем Домагоја Мадунића (Загреб) и Филипа Новосела (Хрватски институт за повијест, Загреб) *Опсада града изнутра. Побуна папинских војника у служби Млетачке Републике у Шибенику 1657/58. – узроци, тијек, посљедице и значење* указано је на сложену проблематику финансирања млетачких војних посада у јеку новог османско-млетачког рата, познатијег као Кандијски рат (1645–1699). Са завршетком тог рата актуелизовано је старо питање османско-млетачке граничне линије и питање земљишних поседа шибенских грађана, што је била тема излагања Наташе Мучало (Државни архив у Шибенику) у оквиру рада *Посјед шибенске обитељи Косирић у предјелу Слане и проблематика млетачко-османског разграничења 1671. године*, чиме је окончана и трећа целина научног скупа.

Последња, четврта по реду, сесија донела је теме из 18. века, што је уједно и столеће млетачке управе у Шибенику и Далмацији након одласка Османлија. Марко Римац (Одсјек за повијест, Филозофски факултет Свеучилишта у Сплиту) излагањем *Османска вернакуларна архитектура у околици Скрадина на млетачком катастру с почетка 18. стољећа* скренуо је пажњу на могућности истраживања постосманских тема на основу млетачких катастара. Уместо одсутне Маје Катушић (Хрватски институт за повијест, Загреб), излагање и презентацију њене теме *Када букне куга: одјеци епидемије у Буковици на шибенско-скрадински простор половином 18. стољећа* одржао је учесник скупа и колега Иван Мајнарић. Последње саопштење изложено током скупа заједнички је реферат историчарки уметности Дарке Билић (Институт за повијест уметности, Загреб) и Елеоноре Ћатиповић (Сплит) *Шибенска и скрадинска базана у контексту млетачке трговачке инфраструктуре*.

На самом крају дана, након завршетка радног дела скупа, одржана је и промоција књиге *Zapisnici plemićkog vijeća općine Skradin (1744–1806)*, *Šibenik: Državni arhiv u Šibeniku, 2024*, објављене у оквиру издавачке делатности једног од коорганизатора овог скупа, коју је приредио учесник скупа Филип Новосел.

Трећи дан скупа био је посвећен преподневном излету у околину Шибеника, где је организована пригодна презентација историјских и

археолошких локалитета у вези с темом научног скупа – археолошки остаци некадашње габеле, положај шибенских солана и обилазак познате Тврђаве Св. Николе на уласку у Шибенски залив.

Укупни утисак је да су постављени циљеви скупа у потпуности остварени. Саопштени реферати и жива дискусија потврдили су оправданост замишљене теме и указали на значај Шибеника и Скрадина као простора прожимања млетачког и османског света. Осим што су продубљена сазнања о трговини сољу и њеној дипломатској улози у 16. веку, истакнута је и шира слика политичких, економских и културних односа на далматинском пограничју. Очекује се да ће предстојећи зборник радова, чија је припрема у току, додатно осветлити приказане теме, представљати трајан научни допринос обележавању петстогодишњице млетачко-османског споразума из 1525. године и подстаћи даља истраживања повезаних или нових питања.

Александар ЈАКОВЉЕВИЋ

Међународни научни скуп *Срби у Великој источној кризи (1875–1878): 150 година од почетка ратова за ослобођење и уједињење,* Удружење историчара Републике Српске „Милорад Екмечић” – Филозофски факултет Универзитета у Бањој Луци, Бања Лука, 29. мај 2025.

Удружење историчара Републике Српске „Милорад Екмечић” организовало је, у сарадњи с Институтом за хуманистичке и друштвене студије при Филозофском факултету Универзитета у Бањој Луци, научни скуп посвећен непресушној теми улоге српског народа у Великој источној кризи. Тематски скуп је био уже оријентисан на простор Босне и Херцеговине и на догађаје познате као Невесињска пушка, односно устанак хришћана, пре свега православних Срба, у Херцеговини против османске надвласти, који је почео 1875. године и завршио се преласком ове османске провинције под аустроугарску управу три године касније. Скуп је одржан на Филозофском факултету у Бањој Луци и медијски је пропраћен, како на локалном, тако и на нивоу целе Републике Српске.

Укупно четрнаест излагања учесника из Републике Српске и Републике Србије било је распоређено у три сесије. Након свечаног отварања скупа и поздравних речи, уследила је прва сесија, коју је

модерирао др Боривоје Милошевић са Филозофског факултета у Бањој Луци. Сесију је свечаним излагањем отворио проф. др Александар Растовић, научни саветник у Историјском институту у Београду. У излагању насловљеном *Херцеговачки устанак – почетак велике револуције српског народа 1875–1878. године*, проф. др Растовић се осврнуо на шири контекст устанка у Херцеговини у склопу идеје о ослобођењу свих Срба који су тада и даље живели под туђинском влашћу. Херцеговачки устанак је био само један, мада изузетно битан, сегмент у концепту ослобођења српског народа кроз својеврсне револуције у 19. веку. Идеја о ослобођењу је управо у време Велике источне кризе добила нови замајац, али је процес био условљен међународним приликама и интересима великих сила. У излагању *Структура становништва Босне и Херцеговине као политичко питање у времену Велике источне кризе*, научни сарадник Историјског института у Београду др Нино Делић указао је на значај перцепције етничке или верске структуре становништва османске Босне и Херцеговине од политичких центара моћи. Ближа сазнања о становништву имала су велики утицај на однос и формирање политика великих сила према питању ослобођења балканских хришћана. Излагање насловљено *Београдско јавно мњење и устанак у Босни и Херцеговини 1875/76. године* представио је научни саветник у Историјском институту у Београду др Радомир Поповић. У реферату се осврнуо на питање креирања јавног мњења о устанку у Босни и Херцеговини 1875. године путем страначких гласила, владиних одлука, али и кроз рад великог броја удружења у Београду. Последњи излагач у првој сесији, доцент др Александар Савић са Филозофског факултета у Београду, представио је реферат насловљен *За ослобођење и уједињење – добровољачке чете из Србије у устанку у Босанском вилајету 1875. године*. Указао је на слабо истражено питање утицаја добровољаца из Србије на устанички покрет у Херцеговини током Велике источне кризе.

Другој сесији је председавао др Нино Делић из Историјског института у Београду. Као први су коауторски реферат представили проф. др Боривоје Милошевић и др Сандра Лукић са Филозофског факултета у Бањој Луци. Њихово заједничко излагање насловљено *Предустаничко врење у Босанској Крајини – афере са бањолучким и градишким трговцима* било је посвећено специфичној теми утицаја локалне трговачке, углавном српске елите у Босанској Крајини на ширење идеје о могућем устанку против османске власти. Следећи излагач, проф. др Бошко Бранковић са Филозофског факултета у Бањој Луци, излагао је на тему *Учесници српског устанка у Босни 1875–1878. године из парохија*

Прекаја и Преодац. На темељу доступне грађе реконструисао је оквирну мрежу устаника у областима око Дрвара и Босанског Грахова. Као трећа по реду у сесији је свој рад, насловљен *Велика источна криза у парламентарним дебатама Велике Британије (1875–1878)*, представила др Ања Николић, научна сарадница Балканолошког института у Београду. У излагању се осврнула на различитост приступа Источном питању појединих политичких снага у Великој Британији. Реферат *Џејмс Криг. Туркофил на Балкану 1875. године* представио је др Радован Субић, доцент Филозофског факултета у Бањој Луци. Личност и рад британског путописца Џејмса Крига анализирао је из угла тада актуелне политичке ситуације и британских интереса. Последње излагање у другој сесији, насловљено *Херцеговачки устанак према сјећањима Албина Хуге Кучбаха*, одржала је др Стојанка Лужија, доценткиња Филозофског факултета у Бањој Луци. Њено излагање је било усмерено на импресије младог Немца Кучбаха, који је као добровољац учествовао у устанку и касније написао и мемоаре, који обилују детаљима о овом догађају.

Трећу и последњу сесију модерирао је др Радомир Поповић из Историјског института у Београду. Прво излагање, насловљено *„Томе никада нисмо тежили": аустроугарска дипломатија и окупација Босне и Херцеговине (1875–1878)*, одржао је др Душан Фундић, виши научни сарадник у Балканолошком институту у Београду. У предавању се усмерио на објашњење конфузне политике аустроугарског министра спољних послова Ђуле Андрашија, који је водио главну реч у обликовању приступа Хабзбуршке монархије према решењу Велике источне кризе. Независни истраживач, мастер историчар Лазар Радан из Требиња, представио је тему *Избјеглице са простора источне Херцеговине током устанка (1875–1878)*. У излагању се усредсредио на конкретне примере избеглица и на детаљнији приказ миграционих кретања током ратних дешавања. Други истраживач из Требиња, сарадник задужбине „Кнез Мирослав Хумски" и кустос у Музеју Херцеговине, мастер историје Петар Милошевић, излагао је на тему *Аустроугарске војне операције приликом заузимања Требиња 1878. године и сукоби са устаницима*. Изнео је многе непознате детаље о војним операцијама и реакцијама локалног становништва Требиња на нове прилике. О британској перцепцији устанка, као и о савременом тумачењу дела чувеног енглеског археолога Артура Еванса, који је присуствовао дешавањима у Херцеговини, говорила је мастер историчарка Тамара Раковић са Филозофског факултета у Бањој Луци у излагању *Артур Еванс и устанак у Босни и Херцеговини 1875−1878. Оновремена британска перцепција и данашња*

историографска тумачења његових дјела. Последњи излагач у сесији, као и на целом скупу, докторанд Вук Мандић, представио је тему *Руско-турски рат 1877–1878. године на страницама листа „Застава”*. У излагању се фокусирао на интерпретацију узрока и политичку обојеност извештавања о руско-турском рату у листу „Застава”, који је био најзначајније гласило међу Србима у Аустроугарској тога времена.

После свих сесија одржане су дискусије, које су понекад биле веома динамичне услед повећаног интересовања присутних истраживача и публике за дату тему. Скуп је протекао у позитивној и пријатељској атмосфери, те је тако настављен низ сусрета између истраживача у Републици Српској и Републици Србији одржаних последњих година, који чине део дугорочне стратегије развоја научне сарадње и на историографском пољу. Реферати који су представљени на скупу биће највећим делом објављени у некој од публикација Филозофског факултета у Бањој Луци и важан су допринос бољем разумевању изузетно сложеног процеса решавања Источног питања у другој половини 19. века. Надамо се да ће скуп допринети даљем продубљивању научне сарадње између колега у региону и да ће се слични сусрети одржавати и у наредним годинама.

Нино ДЕЛИЋ

PoTaRCh workshop: *Charcoal production in a historical mining area – identifying production sites, sampling and analysis*, Рудник – Београд, 15–19. септембар 2025.

У периоду од 15. до 19. септембра на планини Рудник и у Београду одржана је радионица у оквиру Акције *Network for forest by-products charcoal, resin, tar, potash (CA22155 EU-Potarch)*, у организацији Историјског института у Београду, коју су водили др Александра Фостиков, виша научна сарадница, и Мирко Вранић, истраживач сарадник Лабораторије за биоархеологију Филозофског факултета у Београду. Укупно је учествовало 11 истраживача из различитих европских земаља: Румуније, Бугарске, Чешке, Словачке, Немачке, Белгије, Естоније, Молдавије и Србије. Циљ овог окупљања било је стицање основних знања о идентификацији и ископавању локалитета на којима се производио дрвени угаљ (ћумур) у историјским периодима

(средњи и нови век), као и примена антраколошких анализа (одређивање врсте дрвећа). Радионица је замишљена кроз тродневни рад на терену, за који је изабрана планина Рудник као познати средњовековни рударски центар, док су преостала два дана била предвиђена за теоријску обуку и лабораторијске анализе пронађеног материјала.

Први дан програма започет је предавањем Мирка Вранића о историји Рудника и досадашњим истраживањима средњовековних насеља, утврђења, рударских и топионичких објеката, након чега је посећено налазиште *Дрење*, на коме се сада обављају археолошка ископавања. Учесници су потом кренули у обилазак долине реке Јасенице, с остацима металуршких активности, и северозападних падина Средњег Штурца, где су и пронашли прве трагове потенцијалне угљарске производње. Другог дана рекогносцирање је почело посетом праисторијском рударском локалитету *Прљуша* на Малом Штурцу, одакле се наставило северозападним падинама према данашњој варошици. Том приликом само су потврђени одраније познати остаци рударења, у виду кружних и левкастих удубљења (свртњева), као и поткопи из прве половине 20. века. За трећи дан теренског дела радионице одабрано је село Мајдан са засеоком Красојевци, где се, према топографским подацима, налазила *Ћумурџијска коса* и потес *Ћумурана*. Кроз разговор с мештанима добијене су прецизније информације о локацијама ових топонима, које су данас под шумама и ливадама. На једној од њих спроведена је мања археолошка провера, према методолошким стандардима за ову врсту истраживања, постављањем више „микросонди". Резултати су указали на присуство ћумура, као и на дебљину његовог слоја, док се о хронолошким карактеристикама може говорити једино након спроведених физичко-хемијских анализа. Крај радног дана, уједно и завршетак истраживања на Руднику, окончан је предавањем др Војислава Филиповића, научног саветника Археолошког института у Београду, о експерименталној археологији у вези с производњом биљног горива у праисторији.

Лабораторијски и теоријски део обуке последња два дана обављен је у просторијама Историјског института у Београду. Након поздравне речи директора проф. др Александра Растовића, предавања о основним анализама дрвеног угља и регионалним примерима налазишта за паљење дрвеног угља одржали су др Оливер Неле (Oliver Nelle) из Дендрохронолошке лабораторије Хеменхофен Државног завода за заштиту споменика Бадем – Виртемберг и проф. др Коен Дефорс (Koen Deforce) с Универзитета у Генту. Сви учесници радионице учествовали су у микроскопском прегледу узорака и одређивању врсте дрвета, а

резултати ових анализа, као и целокупног истраживања, биће објављени у наредном периоду. Дискусијом о водичу за најбољу праксу за идентификацију и ископавање локалитета EU –PoTaRCh, развоју речника дрвеног угља и потенцијалу Србије да буде део Едукативне PoTaRCh стазе у Европи успешно је завршена радионица.

Мирко ВРАНИЋ

Silver Iglau 2025: International Conference on the History of Old Mining and Metallurgy from Prehistory to the Modern Era, Jihlava, 9–11 October 2025

Међународна конференција Stříbrná Jihlava (Silver Iglau) одржава се почевши од 1995. године, једном у три године, у граду Јихлави, у Чешкој Републици, познатом не само као првом средњовековном рударском центру на територији ове државе, већ и као месту доношења једног од првих средоњовековних рударских законика, базираних на германском праву. Ове године конференција је обележила и тридесет година постојања, те је у питању и својеврсни јубилеј. Конференција је организована и подржана од Музеја Височине Јихлава, Одељења за археологију и музеологију, Факултета за уметност Масариковог универзитета у Брну, Управе за регион Височине, Градске управе Јихлаве, као и организације Архаја Брно и Високе школе политехнике Јихлаве.

Током конференције представљено је 25 предавања, која хронолошки прате период од праисторије до прединдустријске ере, која су подељена сходно тематици у осам делова, посвећених: производњи гвожђа (Iron between Early Medieval and Modern Times), археометалургији сребра и племенитих метала (Silver and precious metals in the Middle Ages: Archaeometry has main say), рударењу калаја у Рудној гори (Tin and the Ore Mountains), рударству у пејзажу (Mining sites in the Landscape: prospecting and research), подземном рударству (Underground mining: exploration, surveying, security, accessibility), примерима рударења током векова (Mining over the Millenia), производњи метала, мерењу и новцу (Metal production, weigning and coinage: archaeometry again), те историји рударства и његовом месту у уметности (Mining history in archives and art). Нажалост, два од предвиђених предавања нису одржана због спречености аутора, али ће оба бити саставни део зборника, који ће бити објављен следеће године. Међу њима је и оно о месту рударства у уметности, које

свакако, с обзиром на планирани приказ непознатих минијатура, ишчекујемо. С обзиром на комплексну тематику, бројност учесника, као и на активну дискусију, морамо истаћи да је ова међународна конференција пружила и увид у нова сазнања, не само о рударству, или металургији, већ о минералогији и саставу руда, чији је степен познавања обогаћен идентификацијом нових минерала који садрже племените метале. Комплетан списак предавања доступан је на сајту Музеја Височине Јихлава, на адреси: https://mvji.cz/stranky/stribrna-jihlava.

Укупно је присуствовало шездесет аутора, иако је њихов број, с обзиром на интердисциплинарност радова, далеко већи, а забележено је присуство учесника из Чешке, Словачке, Пољске, Немачке, Француске, Енглеске и Србије. Овом приликом у име тима из Србије, у саставу Александра Фостиков, Мирко Вранић и Ирина Кајтез, наступила је Александра Фостиков са темом предавања: Топографија средњовековног рударског центра на планини Рудник, чиме је присуство домаћих научника и први пут забележено у оквиру ове међународне конференције.

На крају треба истаћи и да је овај тродневни догађај омогућио, не само размену нових знања, као и успостављање ближе сарадње међу истраживачима, већ су учесници имали прилике да у склопу конференције обиђу градску већницу, која је уједно и споменик културе, која баштини готичке и елементе ренесансе, Музеј Височине Јихлава, замак Роштајн, у коме се такође налази и део поставке Музеја Височине, а чија је једна од соба специфична по бројним хералдичким знацима који су и даље предмет истраживања (иста је део и виртуалне поставке), а на крају и да посете једно од рударских окана, које се зове Св. Јиржи (Св. Тројица), чији овогодишњи налази су представљени и на самој конференцији, а које ће у будуће чинити и део поставке Едукативног рударског парка Јихлаве, у оквиру ког се налазе и реконструкције појединих рударских механичких машина. Иако ће резултати рекогностицирања датог окна који су представљени у току конференције бити и објављени у оквиру зборника, а само рекогностицирање истог и бити настављено и следеће године, треба напоменути да налази водених пумпи у овом окну у поптуности одговарају цртежима које налазимо у делу Агриколе De re metallica. Део досадашњих налаза могуће је видети на адреси: https://www.jihlavskepodzemi.com/?sachta-sv-jiri-(sv-trojice).

Александра ФОСТИКОВ

Међународни научни скуп *Друштвени процеси и ослободилачки покрети на простору средњег Потарја и Полимља (од средњег вијека до новијег времена)*, Завичајни музеј Пљевља, 23–24. октобар 2025.

У организацији Завичајног музеја Пљевља, 23. и 24. октобра 2025. године одржан је научни скуп *Друштвени процеси и ослободилачки покрети на простору средњег Потарја и Полимља (од средњег вијека до новијег времена)*. Ово је осамнаести по реду скуп који Музеј организује од 1999. године с циљем да осветли прошлост града и његове околине, као и шире – средњег Полимља и Потарја чији су обласни, политички и привредни центар у прошлости била Пљевља.

Традицију окупљања научних радника и истраживача историје пљеваљског краја, прекинуту после 2014. године, услед прераног одласка Радомана Ристе Манојловића, дугогодишњег директора музеја и иницијатора овог научног скупа, обновила је 2023. године нова директорка музеја Дејана Дробњак.

Овог октобра у Пљевљима је своје радове представило десет истраживача из Србије, Црне Горе и Босне и Херцеговине. Теме излагања обухватиле су широк временски период, од антике (Милош Живановић – Центар за конзервацију и археологију Црне Горе, Цетиње, *Римљани и домороци, романизација муниципијума С и његове шире градске територије*) до савременог доба (Милутин Живковић – Институт за савремену историју, Београд, *Перо у служби режима. Прилози за биографију Касима Хаџића 1917–1990*). Редовни члан Српске академије наука и уметности, академик Славенко Терзић говорио је о историји манастира Довоље. У раду скупа учествовали су сарадници Историјског института у Београду проф. др Александар Растовић, чије се излагање тицало британског конзула у Сарајеву Вилијема Холмса и Херцеговачког устанка и научни саветник Татјана Катић која је представила резултате својих истраживања османске нахије Кукањ и Пљеваља као њеног централног места у 15. и 16. веку. Град и његово становништво у 18. веку, из угла турске архивске грађе, конкретно дефтера жалби, осветлио је Фахд Касумовић, професор на одсјеку за хисторију Филозофског факултета у Сарајеву (*У потрази за правдом на султановом двору: Централна османска власт и притужбе становништва кадилука Ташлица 1742–1755*) док су неки подаци из грађе Дубровачког архива, конкретно они о боравку дубровачког драгомана Миха Заринија у Пљевљима 1732. године представљени у саопштењу Далибора Елезовића, доцента на Филозофском

факултету Универзитета Црне Горе. На скупу се такође говорило о сјеничком крају у Раоничкој буни 1903–1907. (Салих Селимовић), о томе колико су манастири Полимља као тема били заступљени у црногорској периодици од 1835. до 1942. године (Василј Јововић, Филозофски факултет у Никшићу) а колико Потарје и Полимље на страницама часописа *Историјски записи*, од 1948. године до данас (Раденко Шћекић, Историјски институт Црне Горе, Подгорица).

Овом приликом је такође представљен 17. број *Гласника Завичајног музеја* у коме су сабрана излагања са претходног научног скупа, чији је наслов био „Друштвене и географске прилике у развитку средњег Потарја и Полимља“. По већ устаљеном обичају, и овогодишња саопштења биће објављена у наредном броју *Гласника*. Часопис је, наравно, отворен и за радове истраживача који нису учествовали на скупу а који се баве изучавањем тема из прошлости овога краја.

Татјана КАТИЋ

ИСТОРИЈСКИ ЧАСОПИС, књ. LXXIV (2025) стр. 574–578
THE HISTORICAL REVIEW, vol. LXXIV (2025) pp. 574–578

IN MEMORIAM

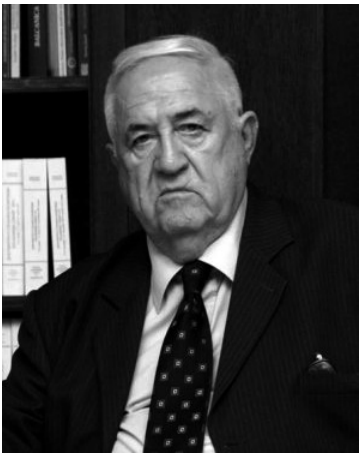

Академик Михаило Војводић
(1938-2025)

Михаило Војводић, редовни члан САНУ преминуо је 22. марта 2025. године у Београду. Академик Војводић био је један од најзначајнијих српских историчара на крају 20. и на почетку 21. века. Рођен је на Цетињу 1938. године. Историју је студирао на Филозофском факултету у Београду. После дипломирања 1960. године боравио је у Француској на постдипломским студијама из националне историје 19. и 20. века. Године 1961. изабран је за асистента на Катедри за пшту историју новог века Филозофског факултета у Београду. Јуна 1966. године одбранио је докторску дисертацију под насловом *Скадарска криза 1913. године*. На Филозофском факултету у Београду 1967. године изабран је за доцента, а на истом факултету биран је и за ванредног и редовног професора. Био је врстан наставник и одличан педагог. Годинама је студентима треће године историје држао курсеве из историје међународних односа и историје дипломатије 19. и 20. века, а посебно је био драгоцен циклус његових предавања о Источном питању. Упорним и систематичним истраживањима овог важног међународног проблема сврстао се у ред најзначајнијих настављача рада Васиља Поповића, који је не само у

домаћим, већ и у европским историографским круговима важио за једног од најбољих познавалаца овог питања.

Поред наставног, педагошког и научног рада, успешно је обављао и бројне управљачке послове на Филозофском факултету у Београду. Био је шеф Катедре за општу историју новог века, управник Одељења за историју Филозофског факултета од 1988. до 1990. године, а од 1998. до 2000. године обављао је дужност декана Филозофског факултета и био члан проширеног ректорског колегијума Универзитета у Београду. Такође је био и научни секретар Југословенског националног комитета за историјске науке и члан руководећих органа у Историјском музеју Србије, члан Управног одбора Архива Србије, председник Научног већа Историјског института Црне Горе. Био је активни сарадник Историјског института Београд, учесник многобројних научних скупова и члан институтских управљачких органа, попут Научног већа. Такође, више година налазио се на челу Управног одбора Балканолошког института САНУ.

Године 2009. изабран је за дописног, а 2015. за редовног члана САНУ. У Српској академији наука и уметности обављао је многобројне дужности. Био је председник Косовско-метохијског одбора, председник Одбора за историју српско-руских односа, председник организационих одбора неколико међународних и домаћих научних скупова. Године 2015. и 2016. обављао је послове заменика секретара Одељења историјских наука САНУ, а од 2016. до 2024. године био је и секретар Одељења историјских наука САНУ.

Професор Војводић је дао велики допринос обнављању и раду Дипломатске академије Министарства спољних послова Републике Србије. Године 2009, у оквиру основног програма дипломатске обуке, успоставио је и осмислио нови предмет под називом *Историја српске дипломатије*. Истовремено, био је координатор предмета, главни предавач и испитивач. Курсеви које је држао у оквиру предмета били су: *Значај, улога и карактеристике дипломатије у српској историји 19. и 20. века*, *Рађање српске нововековне дипломатије (почетак 19. века – 50-те године 19. века) – спољна политика Карађорђеве и Милошеве Србије*, *Дипломатија Краљевине Србије (1878–1903)*, *Србија у међународним односима (1878–1914)* и *Сукоб са Аустроугарском 1903–1914.*

Тематска поља његових научних истраживања била су разноврсна. Одлично је познавао сложене историјске процесе у оквиру опште историје новог века, историје међународних односа, историје дипломатије, као и Источног питања. Свестрано је знао прошлост Европе, Балкана и српског питања у модерној епохи, односе између великих

европских сила према Балкану, Србији и српском народу у 19. и на почетку 20. века. Верно настављајући традицију српске историографије, сматрао је да процеси и проблеми историје југоисточне Европе и историје Срба треба да се посматрају у контексту светске историје и у односу на њу, а да се поједина питања из националне историје разрешавају као део ширих историјских процеса у оквиру међународних односа. У свим својим истраживања примењивао је принципе историјске методологије, увек инсистирајући на коришћењу прворазредне архивске грађе. Деценијама је спроводио темељна архивска истраживања у аустријским, француским, руским архивима. Предано је истраживао архивске документе у фондовима Државног архива Србије, Архива САНУ и Архива Југославије.

Поред бројних истраживања из домена спољне политике Србије у другој половини 19. и на почетку 20. века, годинама се бавио проучавањем улоге угледних интелектуалаца, државника и дипломата у српској историји у том раздобљу. Фокус његових интересовања био је усмерен на проучавање личности и дела Стојана Новаковића, једног од најумнијих српских интелектуалаца у другој половини 19. и на почетку 20. века. О овој вишестраној личности писао је у неколико својих дела: *Стојан Новаковић и Владимир Карић*, која поред уводне научне студије садржи и преписку – 274 писма која су ова два доајена српске науке размењивала од 1885. до 1891. године и из којих се може стећи целовита слика о тешком стању у Старој Србији и неподношљивом положају српског народа, као и књиге: *Петроградске године Стојана Новаковића (1900–1905)*, *Стојан Новаковић у служби националних и државних интереса*, *Стојан Новаковић и његово доба*; *Само својим путем : Стојан Новаковић у скупштинском и јавном животу Србије 1905–1915*.

Према још увек не коначној библиографији радова, академик Војводић је објавио 14 монографија и више од 200 научних радова, приказа, предговора, некролога. Прву научну студију под називом *Скадарска криза 1913. године* публиковао је 1970. године. Већ у овој својој књизи првенцу наговестио је своја будућа историографска истраживања. Монографија *Србија у међународним односима крајем XIX и почетком XX века*, објављена 1988. године, сматра се његовом најзначајнијом научном студијом. Тематика ове монографије, која задире у истраживање односа великих сила према Србији и Балкану, продубљује се и у књигама: *Путеви српске дипломатије : огледи о спољној политици Србије у XIX и XX веку*, затим *Србија и балканско питање (1875–1914)* и дело *Изазови српске спољне политике (1791–1918) : огледи и расправе*.

Свеобухватно проучавање односа великих сила према компликованом балканском чвору и српском питању, које је започео објављивањем капиталне студије *Србија у међународним односима*, тематски је заокружио публиковањем књига: *Србија и Турска 1878–1914*, и *Године неизвесности : Србија у међународној политици 1903–1908*. Последње дело академика Војводића објављено је само неколико месеци пре његове смрти под називом *Балкански расплет : отпор Србије страним интересима на Балкану (од Анексионе кризе до Великог рата)*. Она је уједно представљала завршну студију у оквиру трилогије Србија у међународним односима крајем 19. и на почетку 20. века. Био је аутор и бројних одредница објављених у *Енциклопедији Југославије*, *Енциклопедији српске историографије*, *Енциклопедији српског народа*, *Српском биографском речнику* и *Српској енциклопедији*.

Приредио је и неколико збирки докумената и радова мемоарског карактера, попут књига *Велики рат Србије 1914–1918*, у коауторству с академиком Драгољубом Живојиновићем и *Србија 1878 : документи објављени поводом стогодишњице одржавања Берлинског конгреса 1878. године*. Био је приређивач књиге грађе *Друштво Светог Саве : документи : 1886–1891*, која се односи на формирање и деловање Друштва „Свети Сава". У склопу вишегодишњих истраживања живота и дела Стојана Новаковића приредио је његове бројне списе и документе, као што су *Балканска питања : [и мање историјско-политичке белешке о Балканском полуострву : 1886–1905]*, и *Радови мемоарског карактера*.

Најзначајнији допринос академика Војводића у истраживању, критичком приређивању, уређивању и објављивању најважније архивске грађе која се односи на спољну политику Србије у периоду од Мајског преврата до избијања Великог рата тицао се његове улоге у издавању монументалне едиције *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914*, коју је Одељење историјских наука САНУ објављивало у периоду од 1980. до 2014. године. Едиција у коначној верзији садржи седам књига, 29 свезака и 42 тома. Основна сврха тог пројекта била је да се прикупе, научно приреде и објаве документи Министарства иностраних дела Србије који показују политику Краљевине Србије у балканским, европским и међународним дешавањима која су обележила раздобље прве и друге деценије 20. века. У оквиру овог пројекта академик Војводић је приредио две комплетне књиге (трећу и пету, и делимично прву књигу), које садрже укупно осам томова и једанаест свезака. Трећа књига обухвата пет томова који се у целини односе на 1908. и 1909. годину, односно захватају раздобље Анексионе кризе, док пету књигу

чине три тома који садрже грађу о догађајима из 1912. и 1913. године, то јест из времена Првог балканског рата.

Професора Војводића су красили скромност, пажљивост, ненаметљивост, дискретност у опхођењу и спремност да помогне свакоме у сваком тренутку. Свима нама који смо имали прилику да сарађујемо са професором Војводићем, он ће остати у трајном сећању, а резултати његових вишедеценијских научних истраживања прошлости српског народа представљаће и даље поуздан путоказ за изучавања комплексне српске и балканске проблематике у контексту интересовања великих сила за овај простор у модерном добу.

Александар РАСТОВИЋ